

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 177-202

Geliş Tarihi–Received Date: 22.04.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.05.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SEMERKANT'TA BULUNAN “KAĞAN” VE “HATUN” UNVANLI
ESKİ TÜRK SİKKE VE MÜHÜRLERİ ÜZERİNE

GAYBULLAH BABAYAR*

ÖZET

Semerkant merkezli Soğd bölgesinde miladi 7-8. yüzyıllarda Soğdça yazıyla darbolunan birçok Soğd ve eski Türk sikkeleri bulunmuştur. Özellikle, son yıllarda sürdürülen numizmatik çalışmalar sonucunda, Semerkant ve civarı bölgelerde elde edilen birçok bronz sikkelerde (*twr'nyn x'γ'n*) “*Turan hükümdarı*”, (*xwβ twr'nyn x'γ'n*) “*Turan hükümdarı Kağan*”, (*MR'Y pncy nn x'ttwnh*) “*Panç hükümdarı Nana-Hatun*” unvanlarının yer aldığı ve bunlardan bir kısmının Batı Kök Türk Kağanlığı'yla doğrudan doğruya bağlantılı olduğu, bir kısmının ise dolaylı olarak Kağanlıkla ilişkili sikkeler olduğu belirtilmiştir. Son araştırmalarda Rus ve Japon Sogdolog ve arkeologlar tarafından Semerkant ve Pencikent'teki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla (*x'γ'n*) “*Kağan*” ve (*x'ttwnh*) “*Hatun*” unvanlarının bulunduğunu belirtmişler ve onları Kök Türk Kağanlığı'yla ilişkilendirmişlerdir. Bu gibi yeni bilgilerin ışığında Kök Türk Kağanlığı tarihinin şimdiye kadar iyi bilinmeyen sayfalarını, özellikle, Kağanlığın Batı Türkistan'daki yönetimiyle ilişkili konuları inceleme imkanı artmaktadır. Adı geçen unvanları yansıtan Semerkant ve Pencikent sikke ve mühürlerindeki Soğdça yazının yazım tarzı ve bulunduruğu tasvirleri, Çağ (Taşkent)'te darbolunan Kök Türk Kağanlığı (568-740) sikkelerindeki yazı ve ikonografi ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Bunun yanı sıra, 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğdça belgelerinde Semerkant civarında bulunarak Arap istilasına karşı Soğd hükümdarlarına öncülük yapan Kök Türk yöneticilerine dair bilgiler bulunmakta ve bu bilgiler adı geçen sikke ve mühürlerdeki bilgilerle örtüşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Soğdca yazı, Semerkant, Batı Kök Türk Kağanlığı, Eski Türk sikkeleri, mühür, damgalar, ikonografi, Kök Türkçe unvanlar.

ON THE OLD TURKISH COINS AND SEALS WITH THE TITLE “KAGAN” AND “HATUN”
FOUND IN SAMARKAND

ABSTRACT

A lot of Sogdd and old Turkish coins which were minted in Sogdian writing around 7th and 8th centuries, were found in Sogdd region in Samarkand. In particular, as a result of the numismatic studies carried out by us in recent years in the regions of Samarkand and in the vicinity, it has been determined that in many bronze coins x'r 'kel Turan ruler, xwβ twr'nyn x'unda' m Turan ruler Khan, MR'Y pncy nn x'ttwnh “The ruler of the Ploy. Nana-Hatun er titles are mentioned, some of them are directly related to the Western Kök Turk Khaganite, and some of them are indirectly related to khanate. In recent studies, the Russian and Japanese Sogdologist and archaeologist mentioned that in seals and coins discovered in the old city ruins in Samarkand and Pencikent the titles of x'γ'n “Kağan” ve x'ttwnh “Hatun” were present in Sogdd writing. In the light of such new information, the possibility of examining the pages of the history of Kök Turk Khanate that are not well known, especially the issues related to the management of Khakanate in Western Turkestan is increasing. The style and the style of the Sogdian writing in Samarkand and Pencikent coins and seals reflecting the titles mentioned are very close to the text and iconography of the coins of the Western Kök Turk Khanate (568-740) which are minted in Çağ (Tashkent). In addition, there is information in the Mug Mountain documents belonging to the first quarter of 8th century about the Kök Turk rulers who pioneered Sogdian monarchs against Arab invasion and they coincide with the information in the coins and seals mentioned.

Key Words: Sogdian inscriptions, Samarkand, Western Turkic Qaghanate, Old Turkic coins, seal, tamgas, iconography, Old Turkic titles.

* Doç. Dr., Ali Şir Nevayî Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, e-posta: gaybullah@mail.ru

GİRİŞ

Yakın yıllarda Özbek, Rus ve Japon araştırmacılar tarafından İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu miladi 6-8. yüzyıllara ait Semerkant sikkelerinin bir kısmında Soğdca yazıda *x'γ'n* (kağan) unvanının yer aldığı belirtilmesi, Soğd ve Kök Türk tarihinin birçok karanlık noktalarının aydınlatılması için ipucu vermiştir. Nitekim 2007-2017 yıllarında yayımladığımız birçok çalışmada İslam öncesi Semerkant sikkeleri çeşitlerinden birinde Soğdca yazıda *xwβ twrnyx x'γ'n* (Turan hükümdarı Kağan) unvanının, Semerkant'a komşu Panç (Pencikent) sikkelerinde ise *MR'Y pncy nn x'twnh* (Panç hükümdarı Nana-Hatun) unvanlarının yer aldığını ifade etmeye çalışarak onların dolaylı veya doğrudan Kök Türk Kağanlığı'yla ilişkili olduğunu¹ duyurma gayreti içerisinde olmuştuk. Özellikle 2010-2015 yıllarında daha sağlam korunmuş nüshalar üzerinden yapılan incelemelerde bu tür sikkelerdeki Soğdca yazılara dair çözüm önerileri sunulmuş ve bu konu bilim dünyasının dikkatine arz edilmişti. Nitekim bazı Japon araştırmacıları İslam öncesi Semerkant sikkeleri üzerine incelemeler yürüterek yine bir kaç sikke çeşidinde “kağan” unvanının bulunduğunu ifade etmişti. Dolayısıyla bu tür sikkelerin tam olarak hangi hanedan tarafından bastırıldığı ve temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesinin bir daha gözden geçirilmesi gerekli görülmektedir. Son yıllarda Rus ve Japon Sogdolog ve arkeologlar tarafından Semerkant'taki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla *x'γ'n* (kağan) ve *x'twnh* (hatun) unvanlarının bulunduğunu belirtmeleri ise Kök Türk tarihinin, özellikle onun Soğd ve civarı bölgelerdeki yönetim tarzı üzerine yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.² Bu bilgilerin 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğd arşivindeki B-17, B-18 numaralı Soğdca belgelerde bir süre Panç bölgesinde (Semerkant civarı) bulunan *xwn* (Hun = Türk) askeri gücü, *x'γ'n* (Kağan) hakkındaki bilgilerle örtüşmesi ilgi çekicidir.³

İslam öncesi Semerkant nümizmatığı üzerine ilk bilimsel çalışmaların başlatıldığı 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarından bu yana bir asırdan fazla bir vakit diliminde W. Tisenhausen (1880), R. Frye (1949-1953), A.A. Freyman, O.İ. Smirnova (1963, 1981), V.A. Livşits (1979), E.V. Rtveladze (1987, 2002), L.S. Baratova (1999), G. Babayar ve A. Kubatin (2007, 2012), P. Lurje (2010), gibi bilim adamları Semerkant sikkelerinde ne gibi hükümdar adı ve unvanının yer aldığı meselesini açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda esas olarak miladi 7.-8. yüzyıllarda yönetimde bulunan Semerkant İhşidleri hanedanı temsilcilerinin, yani 640'lı yıllardan 750'li yıllara kadar Semerkant'ı yöneten hükümdarların Şişpir, Varhuman, Tukaspadak, Tarhun, Gurek, Turgar gibi adlarla belirtildiği ifade edilmiştir. Daha önemlisi sikkelerde görülen söz konusu hükümdar adları Çin, Soğd ve Arap-Fars yazılı kaynaklarda kaydedilmiştir. Bu durum ise Semerkant sikkelerinin bölge tarihinin belirlenmesi için sabit kaynak olduğunu işaret etmektedir. Adı geçen hükümdar adları hariç 650-700 yılları arasında darp olunan Semerkant sikkelerinde Tonga, Urkpartramuk, Nana-içi-içi gibi özel adların da yer aldığı belirtilmiş, ancak bazı istisnalar hariç, onların tam olarak okunması mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra bu hükümdarların hangi yıllarda yönetimde bulunduğu, yazılı kaynaklarda onlarla ilişkili bilgilerin bulunup bulunmadığı meselesi araştırılmaya muhtaç bir konudur. Bahsettiğimiz bütün bu sikkeler Çin tipinde ortası

¹ *x'γ'n* “kağan” – İslam öncesine ait başta Soğdca olmak üzere Baktrice yazılı Orta Asya, daha doğrusu bölgenin güneybatı kısmı olan tarihi bölgeler: Soğd, Çaç, Otrar, Yedisu, Fergana ve Toharistan gibi yerleşik hükümdarlıkları sikkelerinde görülen bu terim Eski Türkçe *qağan* unvanıyla ilişkilendirilmektedir. Soğd nümizmatığı uzmanları (O.İ. Smirnova, E.V. Rtveladze, L.S. Baratova vb) İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden sadece Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkelerde “Kağan” unvanını bulmuşlar ancak tek Türgeş sikkeleri hariç, bu tür sikkelerin Eski Türk yöneticilerine ait olduğunu vurgulamakla birlikte tam olarak onların hangi hanedana ait olduğunu yazmamışlardır (*bkz.* Smirnova 1981: 311, 315; Baparoba 1998: 41-43). Bu unvanı Kök Türk Kağanlığı ve Türgeşlerle ilişkilendirmenin ve sikkelerde görülmeye başladığı tarihi miladi 6-8. yüzyıllarla belirlemenin temelinde şu gibi tarihi gerçekler yatmaktadır: 1) Bu tarihlerde Orta Asya'nın adı geçen tarihi bölgeleri Kök Türk Kağanlığı (Doğu Kök Türk (552-630; 682-744) – Batı Kök Türk (568-740) ve Türgeş Kağanlığı (699-756) yönetimi altında idi ki, adı geçen kağanlıkların baş yöneticileri “Kağan” unvanını taşıyorlardı; 2) Sikkelerin bulunduğu arkeolojik objelerin katmanları genelde miladi 6-8. yüzyıllara aittir; 3) Bazı sikkelerde, özellikle Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan sikkelerde “Tardu Kağan”, “Tun Cabgu-Kağan”, “Cabgu-Kağan”, “Türk-Kağan” gibi net hükümdar isimleri ve unvanları görülmekte olup, birçok deliller (ikonografi, damga ve sembolik işaretler vb) bu sikkelerin Batı Kök Türk Kağanlığı tarafından bastırıldığını tespit etmektedir *bkz.* Gaybulla Babayar, *Drevneturkskiye monet Çaçskovo oazisa (VI–VIII vv.)*, Taşkent 2007, s. 5-40. *Kağan* unvanı ilk olarak miladi 3-4. yüzyıllarda Sien-pilerle ilişkili olarak Çin yıllıklarında görülmeye başlar. Juan-Juan Kağanlığı'nda geniş bir biçimde kullanılan bu unvanı 550'li yıllarda Kök Türkler benimserler. Yani adı geçen hanedanlardan önce *Kağan* unvanının Orta Asya'nın Hun, Yüeci, Kangüi, Kuşan, Hionit, Eftalit (Ak Hun) yöneticileri tarafından kullanıldığını tespit eden bilgiler hemen yoka gibidir.

² Gaybulla Babayar, Andrey Kubatin, “K novomu çiteniyu i interpretatsii legend na nekotorih doislamskih monetah Samarkandskovo Sogda”, *Tarih tafakkuri*, «Barkamol avlod» yiliga bagışlangan Respublika tarixi olimlarining ilmiy işler toplami. Mas'ul muharrir va tuzuvchi: Ş.H. Vohidov, Buhara 2010, s. 22-32; A. Berdimuradov, G. Bogomolov, U Takao, A. Begmatov, Bulli s buddiyskim sujetom s gorodişa Kafirkala // Arheologiya Uzbekistana. 2016. № 2 (13), s. 53-56.

³ Grenet F. Les «Huns» dans les documents Sogdiens du mont Mugh (aves un Appendice par N. Sims-Williams) // *Stfr*, 7. Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard. – Paris, 1989. – p. 165–184; Frantz Grenet, Etienne De La Vaissiere, “The Last Days Of Panjikent”, *Silk Road Art And Archaeology*, 8. Kamakura, 2002, s. 158-161; Sud Tilidagi Manbalar. Sözbaşı, Tarjima va İzahlar Muall. M. İshokov, F. Boerov, A. Kubatin/ Uzbekiston Tarihi. Hrestomatiya. 2-Jilt, 1- Kitob. Mas'ul Muhar. A. Ahmedov, O. Buriev. Taşkent: Fan, 2014, p. 81-84.

dörtgen delikli, bir tarafında Soğdça yazıda hükümdar adı ve unvanı (MLK' = İhşid), diğer tarafında da Semerkant damgaları (ana damga - 𐰃, ek damga - 𐰄, 𐰅, 𐰆, 𐰇) yer alan türdedir⁴.

Muğ dağı Soğd belgelerinden anlaşıldığı üzere Soğd bölgesinin diğer bir merkezi olan Panç (Pencikent)'te, 693-708 senelerinde *ck'yn cwr βydk'* "Çakin Çor Bilge isimli Türk asıllı hükümdar söz konusudur (СДГМ, II: 47). Onun *γωβ pncy MR'Yn βydk'* "Panç hükümdarı Prens Bilge" cümleleriyle sikke bastırıldığı bilinmektedir (Лившиц 1979: 57-58). Ayrıca 7. yüzyılın ilk yarısında Pencikent hükümdarlarının bastırıldığı sikkelerde Türk-Runik işareti andıran (Eski Türkçe 𐰀 "oq"-ok) ve Çaç bölgesinin *Tun Cabgu-Kağan*, *Cabgu-Kağan* ve *Cabgu* unvanlı sikkelerindeki 𐰃, 𐰄 damgalara yakınlık gösteren ifadeler söz konusudur. Ancak onların tersine yukarıya dönük 𐰃 şekilli damganın bulunduğu Soğd yazısında *pnicy MR'Yn /cm'wky'n* "Panç sahibi Çamukyan" cümleleri bulunmaktadır.⁵

Bu sikkelerden farklı olarak 6.-8. yüzyıllarda darbolunduğu anlaşılan ve Çin etkisinin bulunmadığı Semerkant sikkelerinde darp geleneğine özgü bir şekilde bir tarafında insan tasvirinin, diğer tarafında ise geleneksel Semerkant damgası (𐰃) ve onun etrafında Soğdça yazıların bulunduğu türler sorun oluşturmaktadır. Birincisi, onların üzerindeki yazılar herkesi tatmin edecek bir şekilde okunamamış, okunanları da yazılı kaynaklarda tespit edilememesinden ötürü araştırmacılar tarafından hep ihtiyatla karşılanmıştır. Nitekim 1960'lı yıllarda O. İ. Smirnova tarafından, bir tarafında uzun saçlı hükümdar tasviri, diğer tarafında ise 𐰃 biçimli damganın sağ ve sol tarafındaki iki adet *twrk xwβ* (Hükümdar Turak veya Güçlü hükümdar) olarak okunan Soğdça sözcüğün, yakın yıllarda tarafımızdan *twrnyn xwβ* (Turan hükümdarı) biçiminde düzeltip okunması, İslam öncesi Semerkant sikkelerinin tasniflendirilmesi ve özdeşleştirilmesindeki birçok sorunun çözüm bulmasını sağlamıştır.

Diğer yandan 𐰃 biçimindeki damgalarla, Soğd bölgesinde bastırılan ancak bölgenin tam olarak hangi hükümdarlarına, Semerkant yöneticilerine mi veya Panç yöneticilerine mi ait olduğu tartışılan sikkeler de kendi çözümünü beklemektedir. O. İ. Smirnova tarafından *MR'Y βcs' γ'ttwnn(h?)* (Padişah ... Hatun) olarak okunan⁶ bu tür sikkelerin, tarafımızdan *MR'Y pncy nn x'ttwnh* (Panç hükümdarı, Nana Hatun) olarak düzeltilerek okunması ise bu konuda bildirilen birçok tartışmalı görüşe ışık tutmakta, bu sikkelerin Soğd bölgesinin önde gelen hükümdarlıklarından biri olan Panç'a ait olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Semerkant ve Panç sikke örnekleri:

I. "Kağan" ve "Hatun" unvanlı sikkeler

I. 1. "Kağan" unvanlı sikkeler

I Tip.

Av

Rv

1

1. Av. Biraz sola bakan, saç omuzuna kadar bırakılan, badem gözlü, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. **Rv.** Merkezde 𐰃 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Soğdca yazıyla *xwβ* (hükümdar) (üstte), *twrnyn* (Turan'ın / Turnin) (solda) ve *x'γ'n* (Kağan) (sağda) sözcükleri yer almakta, üçü birlikte "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Turnin. Kağan" anlamlarını taşımaktadır. Ölçemi: 18,8 mm; Ağırlığı: 29,7 gr; Metli: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

⁴ Olga Smirnova, *Svodny katalog sogdiyskih monet*, Bronza, Nauka, Moskva 1981, s. 103-217.

⁵ Smirnova, *age*, s. 230.

⁶ Smirnova, *age*, s. 362-370.

Av

Rv

2

2. Av. Biraz sola bakan, saçı omuzuna kadar bırakılan, badem gözlü, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. **Rv.** Merkezde biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Soğdca yazıyla *xwβ* (hükümdar) (üstte), *twrnyñ* (Turan'ın / Turnin) (solda) ve *x'γ'n* (Kağan) (sağda) sözcükleri yer almakta, üçü birlikte "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Turnin. Kağan" anlamlarını taşımaktadır. Ölçemi: 18,8 mm; Ağırlığı: 29,7 gr; Metli: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yy.ın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?

II Tip.

1. varyant.

Av

Rv

3

3. Av. Doğruya bakan, saçı kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır.

Rv. Merkezde biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Soğdca yazıyla saat kevgiri istikametinde yazılan (13-00'da başlayan) *x'γ'n twr(nyn)* (*xwβ*) (Turan hükümdarı Kağan veya Hükümdar Turnin. Kağan) cümlesi yer almaktadır (Sh. Hirano çizimi). Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 18 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. Yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?

- ilk okuma denemesi Sh. Hirano ve Y. Yutaka'ya aittir. Onlara göre, soldaki yazı *x'γ'n* (Kağan), sağdaki yazı ise *prn* (Kut) okunmaktadır.⁷

⁷ Sh. Hirano, "Some Novel Pre-Islamic coins from Central Asia", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, N. 226, London 2016, s. 12.

2. varyant.

4

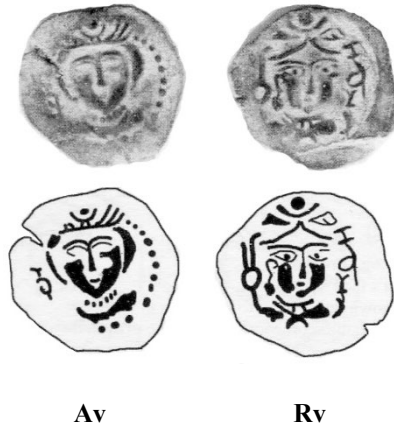
4. **Av.** Doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Hükümdar başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır.

Rv. Merkezde 𐰽 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise aynada görüldüğünde düzgün okunacak (ters yazımlı), saat kevgiri istikametinde yazılan (10-30'da başlayan) Soğdça $x' \gamma' n \text{ twnyn } xw\beta$ (Turan hükümdarı Kağan veya Hükümdar Turnin. Kağan) cümlesi yer almaktadır (Sh. Hirano çizimi). Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 14 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

- ilk okuma denemesi yapan Sh. Hirano ve Y. Yutaka bu sikkenin yukarıdaki sikkeye benzer olduğunu, ancak; yazısının okunamadığını belirtmişlerdir.⁸

III. Tip.

1. varyant.

5

5. **Av.** Doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Saç biçimi yukarıdaki II Tip (3-4) sikkelerden biraz farklı olarak tepe kısmı yukarıya doğru dalgalanmış vaziyette veya bir nevi taç tasviridir. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında bir kısım harfleri korunmuş Soğdca ($x' \gamma' n$) (Kağan) (Sh. Hirano ve Y. Yutaka okuyuşu).

⁸ Hirano, *age*, s. 12.

Rv. Doğruya bakan, değişik biçimdeki saç şekline sahip (belki de kalpak taşıyan) hükümdar (melike) tasviri. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında 𐰇 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası yer almakta, sağ tarafında ise Soğdca yazı görülmektedir. Yazıyı Sh. Hirano ve Y. Yutaka $xw(tyn)h$ (Hatun) olarak okumuşlardır (Sh. Hirano çizimi). Ancak, biraz değişik biçimde yazılan $(x')\gamma'n$ (Kağan) sözü de olabilir. Bununla birlikte $x'ttwnh$ (Hatun) unvanının hatalı bir biçimde yazılan versiyonu da olma ihtimali de vardır. Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 21 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

2. varyant.

Av

6

6. Av. 4. sikkeye benzer doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Saç biçimi biraz farklı biçimde, tepe kısmı yukarıya doğru dalgalanmış vaziyette veya bir nevi taç tasvirli olunmuştur. Hükümdar başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında iyi korunmuş Soğdca yazıda $x'\gamma'n$ (Kağan) unvanı yer almaktadır.

Not. Sikkenin arka yüzünün (Rv) fotoğrafına bir türlü ulaşamamıştır. Bu sikke yazısının okunuşu üzerine ilk görüşümüzü 2015 yılında nümizmatlarla paylaşmış bulunmaktayız.

I. 2. “Hatun” unvanlı sikkeler

No. 1. Av. Doğruya bakmış vaziyetteki prens ve prenses başı tasviri. Sol tarafta erkeğin uzun saçları omuzuna kadar uzamakta, yüzü yuvarlak, gözleri hafifçe çekik, badem biçiminde olup, uzun, ince bıyık taşımaktadır. Sağ taraftaki kadının başında uçları üçgen şeklinde şapka vardır, onun da yüzü yuvarlak, ancak erkeğe nispetle biraz küçük biçimdedir. İkisinin de kulaklarında küpe bulunmaktadır,

Rv. Ortada diğer İslam öncesi Orta Asya sikkelerinde görülmeyen, üst-üste yer alan iki üçgen şeklindeki damga (işaret?) 𐰇 vardır. Bu damganın Runik monogram $U\text{ş}+\gamma$ olduğunu muhtemel sayan O. İ. Smirnova, onun etrafında saat istikametine ters yönde yazılan Soğdca yazıyı $MRWY\ \beta cs'\ \gamma'ttwnn(h?)$ - (Padişah .. Hatun) olarak okumuştur⁹. Bizce onun bu okuyuşundaki $\gamma'ttwn(h?)$ – (Hatun) unvanı net olarak gözükyorsa da diğer ikisinin okunuşu şüphelidir. Daha sağlam nüshalarının bulunmasıyla ileride çözülebileceğini umuyoruz. Ölçemi: 2,27 mm, Ağırlığı: 1,6 gr, Bulunduğu yer: Semerkant?. Özel Koleksiyon - F-1. VI-VII. yüzyıl, bakır.

⁹ Smirnova, *age*, s. 362-370.

II. “Kağan” ve “Hatun” unvanlı mühürler

1. “Kağan” unvanlı mühür

1a-b

Av. Ön yüzünde sağa yönelmiş elinde eşya (kılıç veya d.) tutan ve ejderle çarpışan atlı binici tasviri bulunmaktadır. Atlı binicinin sol tarafında yukarıdan aşağıya doğru istikametteki Soğdça yazıda *x'γ'n* (Kağan) unvanı yer almaktadır (Rus Sogdologu P. Lurje tarafından okunmuştur). Bulunduğu yer: Pencikent (Tacikistan), VI-VIII. Yüzyıl.

2. “Hatun” unvanlı mühür

1

2

Av. Bir elinde birer eşya (kadeh?) tutan, doğruya bakan bağdaş kurmuş vaziyette üç dilimli şapka taşıyan kadın tasviri bulunmaktadır. Kadının sağ ve sol yanında Soğdca yazılar yer almakta, sol taraftaki yazı *x'ttwnh* (Hatun) olarak okunmaktadır (Japon Sogdologu Y. Yutaka okuyuşu). 2. nüshada aynı tasvir bulunmakta ancak Soğdca yazının silik izleri görülmektedir.

Bulunduğu yer: Kafir-kale (Semerkant), VI-VIII yy.

2. Sikkelerin üzerine yapılan çalışmalar

Adı geçen sikkelerin tam olarak hangi yönetici hanedana ait olduğu, hangi tarihte ve nasıl şartlar altında bastırıldığı, darp olunması temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesini aydınlatmadan önce, daha anlaşılır olması açısından bu tür sikkeler üzerine yapılan araştırmalar, sikkelerin yazım özellikleri ve ikonografisi üzerine kısaca durmak gerekmektedir.

Sogdca yazılı sikkeler üzerine kapsamlı çalışmalar yürüten O. İ. Smirnova'nın “Katalog”unda yukarıda sunduğumuz sikkelerden sadece I. Tipi incelenmiş¹⁰, geri kalanları ise ne onun bu ve diğer çalışmalarında, ne de diğer araştırmacıların çalışmalarında yer almıştır. Bu durumun sebebi olarak, bu II-III tip sikkelerin şu ana kadar bilim adamlarına yeterince ulaşmadığı düşünülmektedir.

I. tip sikkelerdeki Soğdca yazıyı ilk olarak O.İ. Smirnova incelemiştir. Araştırmacı damga etrafında yer alan, iki adet saat istikametine ters, biri de saat istikametindeki Soğdça yazıları *γwβ mwknyn / mwrnyn γnš'n(h?)* olarak okumuş ve onun Uğurlu nişan (sahibi) *γwβ ~* veya *γwβ mwknyn* (Kut sahibi) şeklinde yorumlanabileceğini vurgulamıştır. Smirnova, zamanında Fransız araştırmacısı E. Droin'in bu çeşit sikkeleri miladi 5. yüzyıla ait erken dönem sikkeleri grubuna dahil ettiğini yazmıştır.¹¹ Aynı araştırmacı bu ve benzeri Semerkant sikkelerine tarihlendirme yaparken miladi 5.-6. yüzyılları göstermiş ancak 5. yüzyılı soru işareti altında bırakmıştır. Onun soru işareti altında Semerkant'a ait gösterdiği bu tür sikkelerin yazısı üzerinde daha sonra Soğd paleografisi uzmanı M. İshakov inceleme yapmış ve önceden *γnš'n(h?)* okunan ve Soğdça “nişan, alamet” sözüyle ilişkilendirilen kelimeyi soru işaretiyle *γ'γ'n* okuyarak, eğer bu okuma diğer çalışmalarla sabit olursa mevzu bahis sikke çeşitlerinin “Eski Türk sikkeleri grubu”na dahil edilebileceğini vurgulamıştır.¹² Ancak onun bu görüşü fazla taraftar bulmamış ve böylece bu sikkelerin tam olarak hangi yönetici sülaleye ait olduğu meselesi çözümlenememiştir.

¹⁰ Smirnova, *age*, s. 21-22.

¹¹ Smirnova, *age*, s. 21-22,96-97.

¹² M. İshakov, “Tsentral'naya Aziya v Sisteme Mirovoy Pis'mennoy Kul'turi”, *Drevnost i rannee sirtnevekove*, Taşkent 2008.

Adı geçen bilim adamlarının görüşlerini eleştiren diğer bir Sogdolog P. Lurje, M. İshakov'un $\gamma\gamma'n$ okuyuşu üzerine durmuş, sikkelerdeki Smirnova tarafından *mwknyn* / *mwrnyn* okunan sözcüğün *t/m-wn/z/r/k-n/z-c/y-n/H* biçimlerinde de okunabileceğini vurgulamıştır. Bununla birlikte, aynı araştırmacı *mwrzyn* versiyonunu düşünmüş ve onu soru işareti altında *mwrzk* (small – küçük) (cf. Elam. PN *Maršukka* <*M₃zu-ka-₃?) olarak ilişkilendirmiştir. Bunun yanı sıra o, bu sikke yazısının küçük ihtimalle *twrz'k* (son of *Twr*) (“Tur’un oğlu”) (cf. *twr'k*, #1262, the name of a ruler of an earlier time?) olabileceğini de vurgulamıştır.¹³

Bizim A. Kubatin’le birlikte son yıllarda sürdürdüğümüz araştırmalar sonucunda bu tür sikkelerdeki yazı tam olarak *xwβ twrnyn x'γ'n* şeklinde çözümlenmiştir.¹⁴ Fakat yazımın bu tarz okunacağına kuşku olmasa bile, sikke yazısının anlamlandırılması ve hangi yönetici hanedan tarafından bastırıldığı meselesinde bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. “Turan’ın hükümdarı Kağan” şeklinde anlamlandırılabilen bu yazı kümesinde önce “Turan” toponiminin görülmesi, onun ardından Eski Türkçe $x'γ'n$ “Kağan” unvanıyla birlikte Soğdça *xwβ* (hükümdar) kelimesinin yan yana gelmesi tuhaf bir hal teşkil etmektedir. Çünkü Soğd yazım kurallarına göre “Turan” sözcüğü *twr'n* yazılması gerekiyordu ancak bazen bu kurala uyulmadığı da görülmektedir.¹⁵ Nitekim ilk etapta “hükümdar” anlamını taşıyan bir unvan olarak Soğd dilli kaynaklarda görülen *xwβ* kelimesi Erken Orta Çağlarda büyük küçük farkına varmaksızın birçok Orta Asya prensliklerinin yöneticileri için, hatta kasaba büyüklüğündeki bölge reisleri için kullanılan ve birer unvandan ziyade “yönetici”, “hükümdar” anlamında kullanılan sözcüğe dönüşmüştü. İlginç tarafı, Batı Kök Türklerin *žpyw* (Jabgu), *čpyw x'γ'n* (Cabgu-Kağan) ve $x'γ'n$ (Kağan) unvanlarıyla Çaç (Taşkent)’te bastırılan sikkelerinde *xwβ* kelimesi hiç görülmez. Oysa bu sözcüğün Çaç Teginleri, Çaç Tudunları gibi Kök Türklerle dolaylı olarak ilişkili olan sülalelere ait sikkelerde *tk'yn* (Tegin) ve *tδwn* (Tudun) unvanlarının yanında yer aldığı bilinmektedir.¹⁶ Yani Çaç sikkelerinden farklı olarak adı geçen Semerkant sikkelerinde “Kağan” unvanıyla *xwβ* sözünün beraberce gelmesi karmaşık bir hal teşkil etmekte ancak aşağıda daha ayrıntılı durulacağı üzere bu durumun, dönemin siyasi şartlarına uyduğu anlaşılmaktadır.

3. Sikkelerin Orfografik özellikleri

Bu sikkelerin yazım biçimi, miladi 6-8. yüzyıllarda darp olunan birçok Soğd hükümdarlıkları (Keş, Nahşep, Panç) ve Soğd dilli diğer Orta Asya sikkelerinde olduğu gibi, yarı kursiv (İtalik) ve kursiv biçimindedir. Özellikle, “kağan” unvanının yazım tarzı Çaç, Otrar, Fergana ve Toharistan sikkelerindekiyle hemen hemen aynıdır. Sadece, Semerkant sikkelerinin I. tip 1. varyantında $x'γ'n$ (kağan) sözcüğünün ikinci hecesinde yan yana gelen iki adet ’(alef) işareti görülmekte ve böylece bu durumda sözcüğü $x'γ'n$ (kağan) okumak icap etmektedir.¹⁷ Nitekim Semerkant sikkesindeki yazımın bu tarzda okunabileceği N. Sims-Williams’ın da dikkatini çekmiş ve bu durumu araştırmacı bize bizzat kendisi bildirmiştir. Bu durum o dönemlerde Soğd dilli ahalinin adı geçen unvanı bazen bu biçimde telaffuz etmiş olabileceklerinden kaynaklanabileceği gibi, sikke darbi yapılırken herhangi bir nedenden (teknik müdahale ya da yazım hatası) dolayı da ortaya çıkmış olabilir.

Diğer taraftan adı geçen Semerkant sikkelerinin I-II. tiplerinde görülen üçüncü sözcük, I. tipte *twrnyn* biçimde net okunmakta, II. tipin 1. varyantında biraz yıpranmış durumda, 2. varyantta ise eksik yazılmış vaziyettedir. Her iki varyantta da ilk işaretin *t-* ünsüzü olduğu, 2. varyantta ise ikinci işaret hariç geri kalan 3-6. işaretin tam olarak korunduğu, ancak bozuk bir biçimde yazıldığı anlaşılmaktadır. Yani birinci ve üçüncü işaretin arasında ikinci işaret *-w-* ünsüzü için sığacak kadar yer olmasına rağmen bu harfin izleri görülmemektedir. Aslında, buna benzer olaya adı geçen I. tip sikkelerin 2. varyantında da denk gelmektedir.¹⁸ Yukarıda da görüldüğü gibi, bu sikkede diğer işaretler düzgün yazılırken, özellikle ilk ve üçüncü işaretler eşit boyutta tasvir olunurken, onların arasında *-w-* ünsüzü değişik bir boyutta, diğer işaretlere nazaran daha küçük bir biçimde yazılmıştır. Büyük ihtimalle burada bir Soğd orfografisine özgü kural, yani bazen ünlü harflerin yazılmadığı durum söz konusudur.

¹³ Pavel Lurje, “Personal Names in Sogdian Texts”, *Iranisches Personennamenbuch. Band II. Mitteliranische Personennamen*, № 8, Wien 2010, s. 251.

¹⁴ Gaybullah Babayar, Andrey Kubatin (2012), “Doislamskiye monetı Sogda: novıye çtenıya i interpretatsıye legend / Özbekistan tarihinin dolzarb muammolari yoş tadjikotçılar talkinida”, Yaş Alimler Respublika Konferentsiyası 2012, Semerkand: Arheologiya İnstitutu, s. 11.

¹⁵ Örneğin, “Türkistan” adı 639 yılına ait Soğd dilli Çinançkand (Turfân) belgesine *twrkstn* biçiminde geçmekte ve son hecede *ā* ünlüsü gereken yerde ’ (alef) harfi yazılmamaktadır. Diğer örnek ise Soğdça şahıs adlarından bir olan Farnyan’ın *prny'n* / *Farnyan'* ve *prnyn* / *Farnen'* biçimlerinde yazıldığı görülmektedir (Lurje, *age*, 301-302). Yakın yıllarda ise Hotan (Doğu Türkistan)’da miladi 8. yüzyıla ait

birkaç Soğdça belgeler bulunmuş, onlardan birinin 13 ve 15. satırlarında “Türkistan” adı / *twrkystn* biçimlerinde görülmüştür (Bo Bi, Sims-Williams, Nicolas, “Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments”, *Journal of the American Oriental Society*, 2015, (135.2), ss. 261-282.). Bu belgeyi inceleyen N. Sims-Williams, Türkistan tabirinin burada belirli bir bölge adı olarak geçtiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıya göre, bu dönemde Türkistan adı kuzeydeki bozkırları, özellikle Sırderya nehrinden Moğolistan’a kadar uzanan bölgeyi ifade etmekte idi (Bo Bi, Sims, *age*, s.268).

¹⁶ Gaybullah Babayar, *Drevneturkskiye monetı Çaçskovo oazısa (VI–VIII vv.)*, Taşkent 2007, s.23-24,45,55.

¹⁷ *Levha VI, 1.*

¹⁸ *Levha I, 2; Levha VI, 2, 6.*

Semerkant ve Panç mühürlerindeki *x'ttwnh* (hatun) ve *x'y'n* (kağan) unvanlarının yazım tarzı adı geçen sikkelerden herhangi bir yönden farklılık göstermemektedir. Özellikle, “hatun” unvanı Soğd diline yabancı kelimelerde, özellikle, Eski Türkçe sözcüklerin yazımında görülen kurallara uymaktadır. Yani “hatun” unvanındaki üçüncü fonem (t- ünsüzü) iki adet -t- işaretiyle ifade edildiği anlaşılmaktadır ki bu durum Eski Türkçe “tutuk” unvanının A-14 numaralı Muğ Dağı Soğd belgesindeki t- ünsüzün yazımında görülmesiyle (*ttwtk* “Tutuk”) kendini tespit ettirmektedir.¹⁹

4. Sikkelerin İkonografisi

Sikkelerin her iki tip ve varyantlarında da hükümdar tasvirinin göz biçiminin, hem iri yapılı, hem de badem biçiminde veya hafif çekik bir biçimde tasvir olunduğu anlaşılmaktadır. Yani Semerkant’ın bu sikkelerinde hükümdar tasvirinin genel olarak iki çeşitte betimlendiği göze çarpmaktadır: 1) Saçları omuzuna kadar uzanmış, göz çekikliği daha belirgin, yuvarlak yüzlü hükümdar; 2) Saçları fazla uzatılmadan kulakları üzerinde kesilmiş, gözleri hafif çekik, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri.

Özellikle, bu tür sikkelerin I. tipinde görülen insan tasvirinin daha çekik gözlü, sakalsız, yuvarlak yüzlü ve saçları omuzuna kadar uzatılmış bir biçimde betimlenmiş olması ilgi çekicidir. Nitekim bu yönden adı geçen Semerkant sikkelerinin Çağ ve Fergana bölgesinin Batı Kök Türk sikkelerindeki tasvirlerle yakın benzerlik göstermesi²⁰ onların Kök Türklerle ilişkilendirilmesi ihtimalini daha da arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, bu tür Semerkant sikkelerin ikonografisi Kök Türk dönemine ait tasviri eserler: Afrasiyab (Semerkant), Pencikent (Panç) ve Balalik-tepe (Toharistan) saray duvar resimleri, An-Jia, Miho gibi Kuzey-Batı Çin’den bulunan Batı Kök Türk yöneticileriyle ilişkili mezar anıtlarındaki tasvirler ve Avrasya bozkırlarında sıkça görülen balballar, kaya resimleri, tahta, kemik seramik ve metal eşyalar üzerine çizilen Eski Türk tasvirleriyle yakın benzerlik taşımaktadır.²¹

Diğer taraftan Semerkant’ın adı geçen II-III. tip sikkelerinde görülen hükümdarın saç tarzı I. tip sikkelerden epey farklılık taşımakta, saçlar kulak üzerinden kesilmiş biçimdedir. Bu tür saç tarzı İslam öncesi Soğd dilli Orta Asya sikkelerinden Çağ bölgesinin yerli hanedanı ve Buhara’nın Türk-Soğd karışımı hanedanına ait bazı sikke çeşitlerinde görülmektedir.²² Bununla birlikte Soğd’daki diğer bir hükümdarlık olan Nahşep sikkelerinde de ikonografik yönden adı geçen hükümdarlıkların sikkelerine belirli bir derecede benzerlik bulunmaktadır. İlginç olan, araştırmacılar bu tür Nahşep sikkelerini İslam öncesi dönemlerde burayı yöneten Türk asıllı hanedanlara bağlamaktadırlar.²³

Bei-shi, *Sui-shu* ve *Tang-shu* gibi Çin yıllıklarında “*Kang (Semerkant) yöneticisinin saçını ördüğü, yerli ahalinin ise saçlarını tıraş ettirdikleri*” vurgulanmaktadır.²⁴ Aslında, yukarıda incelediğimiz Semerkant sikkelerinin her iki tipinde de hükümdarın saç örgülü değildir. Ancak, Semerkant sikkelerinin bu grubuna dahil, ön tarafında insan tasviri, ters tarafında ise Semerkant damgasının bulunduğu, yazısız (anepigrafik) çeşitlerinde hükümdarın saç biçimi Eski Türkleri hatırlatmakta, saçının arkaya doğru ördüldüğü anlaşılmaktadır.²⁵ Yazılı kaynaklarda kaydolduğu gibi (Çin, Bizans vb.)²⁶, arkeolojik çalışmalarda bulunan Kök Türk dönemine ait tasvir eserlerde (balbal, kaya resimleri, mezar taşları, kemik, seramik ve metal eşyaların üzerine çizilen tasvirler ve kabartmalarda) Eski Türklerin hem örgülü, hem de saçları omuzuna kadar bırakılmış bir vaziyette betimlendikleri görülür.²⁷ Burada ABD’li araştırmacı J.K. Skaff’ın Çin yıllıklarına dayanarak belirttiği gibi “*Kök Türklerin kendi üstünlüğünün alameti olarak vasal hükümdarlardan onların geleneklerine uymalarını istemeleri*” gibi bir uygulamaya tanık olmaktadır.²⁸

“Hatun” unvanlı Soğd (Panç) sikkelerin ikonografisi Çağ bölgesinde bastırılan Batı Kök Türk Kağanlığının has sikkelerindeki ikonografiye çok yakın benzerlik göstermektedir.²⁹ Bu benzerlikte her iki bölge sikkelerindeki hükümdarın uzun saçlı, çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız tasvir edilmesinin yanı sıra, prenses tasvirlerinde üç dilimli kalpak taşıyan kadının da çekik gözlü ve yuvarlak yüzlü tasvir edildiği göze çarpar. Bilindiği gibi, hükümdar ve prensesin bu tür tasviri daha çok Eski Türklerle özgü olup³⁰, öncelikle Kök Türkler döneminde

¹⁹ Grenet, Vaissiere, *age*, s. 167.

²⁰ *Levha III*.

²¹ *Levha V; Levha VIII*.

²² *Levha II*.

²³ Rustam Suleymanov, *Drevniy Nahşab*, Taşkent: Fan 2000, s. 69.

²⁴ Nikolay Bıçurın, *Sobraniye svedeniy o narodah, obıtavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, T. I, Nauka, Moskva-Leningrad 1950, s. 281.

²⁵ *Levha IV, Grup 1, 1-2*.

²⁶ Kuzmin-Yumanadi Y., Kuleshoc P. V., “Hazarlar”, *Türkler*, C. 1, Ankara 2002, s. 466.

²⁷ *Levha V; Levha VIII*.

²⁸ K. J. Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *Turks*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 101.

²⁹ *Levha III, 2; Levha VII*.

³⁰ *Levha VIII*.

görülmeye başlar ve bilim insanlarınınca Türklerin, Bizans İmparatorluğu sikkelerinden etkilendiği düşünülür³¹ Daha çok Batı Kök Türk kağanlarının 560'lı yıllarda Bizans'la kurduğu ittifaklar sonucu olarak kağanlığın Çağ'da darp olunan has sikkelerini etkileyen Bizans kaynaklı tasvirlerin çok geçmeden bir "millileşme" evresine girdiği ve hemen hemen aynı tarihlerde Semerkant sikkelerine de etki yaptığı düşünülebilir.

Daha önemlisi adı geçen sikkelerde yer alan prensesin başında hep üçgen şeklindeki üç dilimli taç şeklinde kalpak bulunmaktadır ki, bunun bir Umay sembolü olduğu çoğu bilim insanı tarafından kabul edilir. Örneğin, Güney Sibirya Türklerince Altaylardaki Beluha dağının üç dilimli en yüksek zirvesi Umay'ın mekanı olarak bilinmektedir. Yine Kazakistan (Talas) ve Kırgızistan'da bulunan birkaç taş heykel ve balbal, üç dilimli kalpak (şapka) taşımakta ve onlar araştırmacılarca Umay'ın tasviri kabul edilmektedir.³² Bunlar Kök Türk sikke darbu geleneğinde Eski Türk inancı ve devletçilik anlayışının ne gibi önem taşıdığını göstermektedir. Bilindiği gibi, Umay Eski Türklerde hamileyi, çocukları ve askerleri koruyan bir tanrıça (ilahe) olarak tanınmakla beraber, hala Sibirya ve bazı Orta Asya Türkleri arasında aynı vasfı taşıyan bir melek sıfatıyla halk inancında yer almaktadır. Adı geçen bölgelerde Umay'ın esas görevi doğumla ilgilenen bir ferişte (melek) olarak nitelendirilmektedir. Öncelikle Kül Tegin yazıtında (732) "*Umay teg ögüm Katun kutuna inim Kül Tegin er at buldı - Umay gibi anam Hatun kutuna (saadetine) kardeşim Kül Tegin er at buldu (erdemli olarak yetişti)*" tarzında geçen Umay, Eski Türklerce kut ve bereket sağlayan olağanüstü bir varlık olarak Tanrı'dan sonra en üst düzeyde görülmektedir ki, Tonyukuk yazıtında (712-716) geçen şu gibi cümleler de buna şahitlik etmektedir; "*Tengri, Umay, Iduk Yer Sub basa berti, erinç - Tanrı, Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler, muhakkak*"³³

4. "Kağan" unvanlı Semerkant sikkeleri hangi yönetici hanedana ait olabilir?

Yazılı kaynaklarda herhangi bir bilginin bulunmamasından ve adı geçen Semerkant sikkelerinde herhangi bir net hükümdar adının görülmemesinden dolayı "kağan" unvanlı Semerkant sikkelerinin kesin olarak hangi hükümdarlar tarafından darp olunduğunu bilemiyoruz. Yani "Tardu Kağan", "Cabgu-Kağan", "Tun Cabgu-Kağan" unvanlarıyla Çağ (Taşkent)'ta darp olunan Batı Kök Türk Kağanlığı'nın has sikkelerinin aksine Semerkant'ın sadece "kağan" unvanını bulduran sikkelerinin tam olarak sahiplerini belirlemek oldukça zordur. Belki de sikkelerdeki *twrnyn* (Turan'ın / Turnin) tabirinin tam olarak neyi kastettiği meselesini aydınlatacak, ileride yeni bilgilerin bulunması veya daha içerikli araştırmaların sürdürülmesiyle bu sorun giderilebilir. Eğer, ilerideki yıllarda aşağıda daha ayrıntılı durulacağı üzere *twrnyn*'in *twrn* (Turan) ve *-yn* (aitlilik bildiren Soğdça bir sonek) gibi iki kısımdan oluştuğu kesinlik kazanırsa bu sikke çeşitleriyle bağlı birçok sorun çözülecektir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, Orta Asya'nın Soğd dilli sikkelerinde geleneksel olarak esasen şu gibi nesnelere yer aldığıdır: sıfat (*xwβ / xwβw* "hükümdar") + hükümdar adı + unvan (Aramice = Soğdça / Eski Türkçe) + basıldığı yer adı / toponim. Eğer bu kuraldan yola çıkılırsa, *xwβ twrnyn x'γ'n* kümesindeki *twrnyn* sözcüğünün toponim olma ihtimali artacaktır. Nitekim sikkedeki sözcükler kümesi *xwβ twrnyn x'γ'n* (Hükümdar *twrnyn* Kağan) veya *xwβ x'γ'n twrnyn* (Hükümdar Kağan *twrnyn*) biçimlerinde sözcük sırasına göre anlamlandırıldığı takdirde de *twrnyn* sözcüğünün siyasi coğrafi ad olduğu ihtimali güç kazanmaktadır. Üstelik bu sözcüğün "kağan" unvanını buldurmayan, ancak bu tür sikkelerle aynı gruba dâhil edilen diğer Semerkant sikkelerinde *xwβ twrnyn* (eski okunuşu *twr'k*) biçiminde geçmesi de önemlidir. Yani bu sözcüğün birçok sikke çeşidinde geçmesi, onun herhangi bir net hükümdarın adı veya unvanı olduğu varsayımını azaltacaktır. Çünkü net bir hükümdar adının uzun yıllar zarfında birçok sikke çeşidinde sürekli olarak geçmesine fazla rastlanılmaz. Benzer şekilde belirli bir yönetici hanedanın kurucu boyu veya ferdinden kaynaklanan sülale adı olabileceği düşünülse bile, bu görüşü destekleyecek herhangi bir bilginin bulunmaması da bu görüşü zayıflatmaktadır.

Şimdilik eldeki mevcut bilgiler bu sikkelerin darp olduğu yer, tarih ve taşıdığı unvanın ne gibi tarihi siyasi gerçeklerle ilişkili olduğu meselesinde net görüşleri ortaya koymamıza yetmektedir. Üstelik bulundurduğu biçimindeki damganın bu dönemde Semerkant hükümdarlığına ait bir devlet simge olmasının yanı sıra, adı geçen sikkelerin esas olarak Semerkant bölgesinde, özellikle Semerkant'ın İslam öncesi yönetim merkezi olan eski şehir (Afrasiyab) kalıntılarında bulunması, onların Semerkant hükümdarlığında darp olunduğunu onaylamaktadır. Nitekim bazı arkeolojik çalışmalar sonucunda bu sikkelerin tarihini 6. yüzyılın son çeyreği - 7. yüzyılın ilk yarısı, belki de 8. yüzyıl arası olarak belirleyebiliriz. Yine de, çoğunluğu arkeolojik kazılarda değil, rastgele bulunan veya "kara arkeologlar" tarafından elde edildiği için tam olarak hangi tarihi katmana ait olduğu belirtilemeyen bu Semerkant sikkelerinin darp tarihini daha da kesinleştirmek şimdilik zordur.

³¹ Mihail Masson, "K voprosu o vzaimootnoşeniyah Vizantii i Sredney Azii po dannim numizmatiki", *Trudi SAGU*, vyp. 23, Taşkent 1951, s. 97-99; Eduard Rtveldze, Moneti na Velikom Şelkovom puti // *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, III, Taşkent 1998, s. 11; Larisa Baratova, Vizantiysko-sogdiysko-tyurkskiy simbioz na monetah Sredney Azii // *Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4-6, 2004*, Bişkek 2005, s. 418.

³² *Levha VIII*, 1-7.

³³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 2003, s. 46-91.

Peki, adı geçen yüzyıllarda Semerkant'ta ne gibi siyasi ve sosyal gelişmeler baş göstermişti, onların bu tür sikkelerin darp olunmasında ne gibi yeri vardır? İslam öncesi dönemleri yansıtan *Pei-shi*, *Sui-shu* ve *Tang-shu* gibi Çin yıllıklarından anlaşıldı üzere, 6. yüzyılın 60'lı yıllarında Semerkant da dâhil Soğd bölgesi Kök Türk Kağanlığı'nın egemenliğine geçmiş, bu yüzyılın sonlarına doğru bir Kök Türk prensi bölge yönetimine gönderilmişti.³⁴ Herhalde o burada Kağanlığın naibi olarak bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Kök Türkler diğer birçok vaha devletçiklerine yaptığı gibi Semerkant'ın yerel hanedanına son vermemiş, onların geleneksel yönetimine izin vererek naipler (büyük ihtimalle, Tudunlar) aracılığıyla denetimde tutmayı yeğlemiştir. Nitekim 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk çeyreğinde iki Semerkant hükümdarının Batı Kök Türk kağanlarının kızlarıyla evlendiği bilinmektedir. *Sui-shu* ve *Tang-shu* yıllıklarında *K'ang-chü* (Soğd) prenslerinin soyunun *Tchao-wu* sülalesine dayandığı görülmekle beraber, Semerkant hükümdarı Chi-fou-pi'nin Batı Kök Türklerden Tardu Kağan (*Da-tu Ko-han*; 576-603)'ın kızıyla, diğer Semerkant hükümdarı K'iu-mou-tche'nin ise Batı Kök Türk hükümdarı Tun Yabgu-Kağan ([*Tong*] *Şe-hu Ko-han*; 618-630)'ın kızıyla evli olduğunun kaydı geçmektedir.³⁵ Bu gibi tarihi olaylar, adı geçen sikkelerin, ya bu tarihlere Semerkant'a gelecek bir süre bölgeyi denetimde tutan Aşina hanedanına mensup naiplerin kağanlar adına darp ettirdiği sikkeler olabileceğini düşündürmekte veya aynı tarihlere Batı Kök Türk kağanlarının kızlarıyla evlenerek kan bağı kuran Semerkant'ın yerel hükümdarları tarafından kağanlar adına bastırıldığı varsayımına sevk etmektedir. Diğer bir varsayım ise bir süre Soğd'da bulunan bazı Batı Kök Türk yöneticilerinin, kendi adına sikke bastırması olduğudur. Nitekim Çin yıllıklarında merkezi Suyab (Yedisu)'da bulunan Batı Kök Türk yöneticileri arasında yüz gösteren anlaşmazlıklar sırasında, bazı Aşina hanedanı üyelerinin Kang (Soğd/Semerkant)'a kaçtıkları ve bir süre burada buldukları kayıtlıdır. Örneğin, Batı Kök Türkleri yöneticisi *Sır Yabgu-Kağan (Çin. *Si / Lü Yehu-Kehan* – 631-633) merkezdeki siyasi anlaşmazlıklara fazla dayanamadığından önce Soğd'a sığınır, daha sonra buraya komşu Toharistan'a gider.³⁶ Diğer bir Batı KöktürkKök Türk yöneticisi *Elbi Yukuk Tulu-Kağan (Çin. *İ-bi Yu-gu Tu-lu Ke-han*) 640'lı yıllarda Soğd'a gelecek buradaki küçük prensliklerden olan *Mi* (Meymeurg/Panç) yöneticilerini cezalandırır.³⁷ Onun bir süre, Semerkant'ta bulunduğu ve hatta buradaki yerel hanedanın değişimine yol açtığına dair görüşler bulunmaktadır.³⁸

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular Kök Türk Kağanlığı'nın Semerkant'a ayrı bir önem verdiğini tespit etmektedir. Özellikle, miladi 7. yüzyılın ortalarına doğru çizildiği anlaşılan Afrasiyab (eski Semerkant) saray duvar resimlerinde merkezi fonda Kök Türk ileri gelenlerinin betimlenmiş olması Kağanlık – Semerkant ilişkileri açısından önemlidir. Afrasiyab duvar resimlerinin gün ışığına çıkartıldığı 1970'li yıllardan itibaren arkeolog V.A. Al'baum başta olmak üzere birçok sanat tarihçisi ve uzmanlar yaptıkları incelemeler sonucu bu resimlerin bizzat Batı Kök Türk yöneticileri tarafından sipariş edildiğini belirtiyorlar. Resimlerdeki motifler ise şu şekilde izah edilmektedir: En merkezde kağan, biraz yan tarafta onun vasalı olan Semerkant yöneticisi Avarhuman (650'liler), 11 adet tuğdan oluşan Batı Kök Türk sembolü (10 adet “On Ok” Boylar Birliği + 1 adet Yabgu-Kağan, aslında Kağan sembolü) ve 9 adet tuğdan ibaret yerel sembol (9 adet Soğd konferasyonuna işare) yer almaktadır. Duvar resimlerinin diğer fonlarında da, kağanı kutlamaya gelen yabancı ülke elçileri, haraç getiren vasal hükümdarlıkların temsilcilerini karşılayan Kök Türk ileri gelenleri ve mülazımlar betimlenmiştir. Sakalsız, yuvarlak yüzlü ve uzun örgülü saçla betimlenen Kök Türk temsilcilerinin yüz ifadeleri ve tavırlarından onların ev sahipliğini yapan yönetici taife oldukları anlaşılmaktadır.³⁹ Araştırmacılara göre, Afrasiyab resimlerinde Kök Türk Kağanı'nın Nevruz şenliklerini saray ehli ve yabancı misafirlerle birlikte kutladığı akis ettirilmiş olup, bu olay 658 yılına denk gelmektedir.

7. yüzyılın sonu - 8. yüzyılın ilk çeyreğinde olup biten siyasi olaylar Kök Türk – Semerkant ilişkilerini olumsuz etkilemiş olmasına rağmen, her ikisi arasında süregelen ilişkiler devam etmiştir. Nitekim bu dönemde Araplar Semerkant'a birkaç defa saldırıda bulunmuşlar, Tarhun (700-710), Gurek (710-738) gibi Semerkant yöneticileri kağanlardan askeri yardım istemişlerdir. Özellikle, kendisi Araplara yenilince onların egemenliğini kabul etmesine rağmen Gurek, Arap ileri gelenleriyle karşılaştığında kendisinden “*Kağan'ın kölelerinden ve çaker (has asker)lerinden biri*” olarak bahsetmesi bunu teyit etmektedir.⁴⁰ Gurek'in iki oğlundan birinin adı Beg-çor / Böğü-Çor (*Tang-shu*'da Mo-ch'o; Arap kaynaklarında Baniçur / Beyğ-Çur) adının Kök Türk hükümdarı *Beg-Çor / *Böğü-Çor Kapgan (692-716) adıyla aynı olması, diğerinin ise Eski Türkçe Turğar

³⁴ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, 2. Baskı., TTK, Ankara 2003, s. 88.

³⁵ Biçurin, *age*, s. 281,311; Eduard Chavannes, “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik Trudov Orhonskiy Ekspeditsii*, Vip 6, Sankt-Petersburg 1903.

³⁶ Biçurin, *age*, s. 284-285; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. II, TTK, Ankara 1999, s. 64.

³⁷ Biçurin, *age*, s. 287; Eduard Chavannes, *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*. Çeviri M. Koç, Selenge yay, İstanbul 2007, s. 91.

³⁸ Lazar Nikolayeviç, Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*, Taşkent 1975, s. 37-38.

³⁹ Markus Mode, Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // *Royal Naurüz in Samarqand, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. RSO, NS 78, Supplemento 1. – Pisa / Roma, 2006, s. 110; İrina Arzhantseva, Olga İnevatkina, (2006). Afrasiab wall-paintings revisited: new discovered twenty-five years old // *Royal Naurüz in Samarqand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab. A ccura di M. Comparetti, E. de la Vaissière*. Pisa – Roma, – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, 2006, s. 183-202.

⁴⁰ Tabari, *İstoriya at-Tabari, Pervod s arabskovo V. Behayeva*, Taşkent 1987, s. 225.

(*Tang-shu*'da Tu-ho; sikkelerde *twry'r*; Arapça kaynaklarda Turxar) adını taşıması ilgi çekicidir.⁴¹ Bütün bunlar Kök Türk kağanlarının, kağanlığın kuruluşunun daha ilk yıllarından itibaren Soğd ve çevresi bölgelere oldukça önem verdiğini ve bu durumun Kök Türk Kağanlığı'nın son yıllarına kadar sürdüğünü kanıtlamaktadır. Nitekim 8. yüzyılın 20'li yıllarına ait V (B)-17, V (B)-18 numaralı Muğ Dağı Soğd arşivi belgelerinde Panç yöneticisi Divaştıç'e Kağan tarafından "yüksek şeref ve unvan"ın sunulduğu bir yarlıktan bahsedilmesinin yanı sıra *xwn* (Kök Türk) yöneticisi ve bazı ileri gelenlerinin bir süre Soğd'da bulduklarına dair bilgilerin görülmesi⁴² bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Bunu yakın yıllarda arkeolojik kazılar sonucunda Semerkant ve civarından bulunan mühür ve diğer eşyalar da kanıtlamaktadır. Yukarıda tanıtılan Semerkant şehri yakınındaki Kafir-kale adlı İslam öncesi şehir kalıntılarında bulunan Eski Türkleri andıran kadın tasvirli mühürlerde Soğdça yazıda *x'ttwnh* "Hatun" unvanı görülmekte, Semerkant'tan 60 km doğudaki Pencikent (Tacikistan) şehir kalıntısında ise atlı binici tasvirli mühürde Soğdça yazıda *x'γ'n* "kağan" unvanı yer almaktadır.

Burada yine bir soru ortaya çıkmaktadır. Batı Kök Türk Kağanlığı'nın dolaylı veya doğrudan sikke bastırdıkları Çaç ve Fergana hariç, bunlara benzer diğer vaha hükümdarlıklarından sadece Semerkant'ta "Kağan" unvanlı sikkelerin bastırılması nasıl açıklanabilir? Gerçekten de Semerkant'a komşu (Penç, Nahşep vs.) veya yakın vaha hükümdarlıkları olan Buhara ve Ustruşana'nın sikkelerinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Bilindiği gibi, Toharistan'da Sasani sikkelerinin üzerine kontramark olarak basılan "kağan" unvanı görülmektedir.⁴³ Ancak bu durum burada Aşina menşeli Toharistan yabgularının bulunması veya Batı Kök Türklerinin Sasanilerden haraç olarak alınan sikkelere kendi aidiyetini belirtmeleri sonucu olabilir. Buna benzer, Otrar hükümdarlığı (Sirderya nehrinin orta havzası) sikkelerinde *'δpw x'γ'n twtwx* (Alp Kağan Tutuk'u) cümlesinin görülmesi ise herhalde burada Batı Kök Türk kağanlarının naipileri olan "Tutuk" unvanlı Otrar yöneticilerinin kendi efendileri adına sikke bastırmalarından ileri gelmiş olabilir. Böylece adı geçen hükümdarlıklar hariç, onlarca vasal hükümdarlık arasında sadece Semerkant'ta "kağan" unvanlı sikkelerin darp olunması ilgi çekicidir.

Böylece, Semerkant'ın "kağan" unvanlı bu sikkelerinin 5.-6. yüzyıllara değil, 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ortalarına kadar darp olunduğu varsayımı daha mantıklı gelmektedir.

5. "Turan" adı üzerine

Bütün dönemin siyasi hayatıyla kısaca tanıştıktan sonra Semerkant sikkelerinde görülen *twrnyn* sözcüğünden yukarıda biraz bahsedildiği gibi "Turan" toponimiyle ilişkili olabileceği varsayımı üzerine daha içerikli durulması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim Kök Türk Kağanlığı döneminde Semerkant ve civarını (Zerefşan ve Kaşkaderya nehirleri havzalarındaki onlarca devletçikleri) kendi muhtevasına alan ve belirli bir konfederasyon düzeyinde olan Soğd bölgesinin merkezi hâkimiyeti makamında olan Semerkant, uzun asırlardır süre gelen sikke darbına sahipti. Semerkant sikkelerinde geleneksel olarak Arami asıllı *MLK'* (= İhsid) unvanı ve Soğdça *xwβ* (hükümdar) unvan / sıfatı görülmekte idi. Bununla beraber, miladi 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısında "Turan" teriminin memleket adı olarak görülmesi ilgi çekicidir. Hem bu sikkelerin Eski Türklere özgü ikonografisi, hem de Kök Türklere has "kağan" unvanının bulunması, onların barındırdığı "Turan" tabirinin bu açıdan değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Öncelikle adı geçen sikkelerde akis olunan "Turan" sözcüğünün okunma tarzı ve telaffuzu konusuna kısaca değinelim. İtalik Soğd yazısıyla *twrnyn* biçiminde yazılan bu kelime Soğd dili kurallarınca *türn'n* tarzında harf çevirimi (transkripsiyon) yapılır. O, *Turanyan* <*Turan+yan* / *Turanen*<*Turan+en* biçimlerinde iki kısımdan ibaret bir kelime olarak algılanabilir. Görünüşte bu kelimenin birinci kısmı: *Turan* – yer adı (toponim), *-yan* / *-en* ise aitliği, mensupluğu ifadeleyen Soğdça bir son ektir. Bizce, *twrnyn* kelimesindeki *-yn* son eki mensupluğu bildiren ve sıfat yapan ek olan Soğdca *-yn'k*, *-yn'y*, Mani-Soğdca *-ynyy* <**ainaka* son ekinin kısaltma şekli olmalıdır (Лившиц 1981: 439-440).

Bu son ek belirli bir yere, şahsa aitliği ifade ederek Soğdca yazılı eserler ve nümizmatik malzemelerde görülür. Örneğin, 7-8. yüzyıllara ait Orta Asya'nın İslam öncesi birçok sikke çeşidinde ve Muğ dağı Soğd arşivi belgelerinde *c'c'n* / *c'cn'kw* / *c'cynk* "Çaç'm / Çaç'a ait", *kšynk* "Keş'in / Keş' ait", *sywδy'nk* "Soğd'un / Soğd'a ait" biçimlerinde belirli bir hükümdarlıkların adına eklenmiş bir vaziyette görülür.⁴⁴ Bununla beraber, bu eke Muğ belgelerinde şahıs adları muhtevasında denk gelinir: 1) *Mahyan* (Ay kömeğine sahip), 2) *Apvahyan* (Su

⁴¹ Biçurin, *age*, s. 311; Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, s. 136; Smirnova, *age*, s. 424; Şamsiddin, Kamaliddinov, Uluğbek Muhammedov, Novıye Dannıye Po İstorii Sredney Azii V Epohu Arabskih Zavoyevaniy // Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar. № 3-4, Taşkent 1997, s. 91-93; Gaybullah Babayar, (2006). Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis) // *Ērān ud Anērān. Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday*. Venezia. 2006, s. 71-73.

⁴² Grenet, Vaissiere, *age*, s. 157-163.

⁴³ Larisa Baratova, Vladimir Livşits, "O sogdiyskoy nadçekannah na Sasanidskih monetah i podrazhaniyah im", *Kul'turnoye nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 439-440.

⁴⁴ Vladimir Livsic, *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semireç'ya*, Sankt-Peterburg 2008, s. 311.

mabudu kömeğine dayanan), 3) *Parnyan* (Tali ve mutluluk mabudu (yardımına dayanan), 4) *Krişnayan* (Güzellik mabudundan (kömek alan) vb.⁴⁵

Bu deliller sikkedeki *twrny*n sözcüğünün belirli bir coğrafi ad olabileceği ihtimalini arttırmaktadır. Ancak bazı araştırmacılara (mesela N. Sims-Williams'a) göre, "Turan sözcüğünün ülke, memleket, devlet ve benzeri gibi herhangi bir yer adı sıfatıyla geçmesi muhtemelse de, bu dönemde adı geçen tabirin aynı anlamda Eski Türklerle ilişkilendirilmesi ihtimal dışındadır"⁴⁶. Yani araştırmacı "Turan" adının ta o dönemlerde Türk topluluklarının yaşadığı topraklar için kullanılmadığını, böyle bir algılamanın ise Orta Çağ'da, 11-12. yüzyıllarda başladığına dair çoğu bilim insanının kabul ettiği görüşe katılmaktadır. Çoğu araştırmacıya göre, İranlıların "Turan" adı altında İran'ın kuzey-doğusundaki toprakları, yani Maverâünnehir / Transoksiana bölgesi de dâhil Orta Asya'yı kastettikleri dönem Orta Çağ'a denk gelir. Dolayısıyla bu topraklar Soğd'u da içermekte ve Kuzey-Doğu Horasan'dan başlayarak doğuya uzanmaktadır. Ancak aşağıda ele alacağımız bilgiler ta Erken Orta Çağ'da bu toprakların "Turan" ve "Türkistan" olarak adlandırıldıklarını ve bu iki terimin çoğu durumda aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir. Nitekim bu topraklar dolaylı veya doğrudan Kök Türk Kağanlığı'na bağlanmıştır. Bu yüzden bu dönem Semerkant sikkelerinde "Turan hükümdarı Kağan" cümlesi bulunmasına şaşırılmaması gerekir.

"Turan" teriminin Eski Türklerle direkt olarak ilişkili veya aksi olduğu meselesini daha sonraki çalışmalara bırakmakla beraber, ünlü İraniyatçı bilim insanları arasında da bu konuyu eleştiren araştırmacıların bulunduğunu belirtmeliyiz. Bilhassa, İrani R. Frye, İrani toplulukların en eski kitabı "Avesta"da görülen "Tur" veya "Tura" adını kadim Türklerle ilişkilendirerek, başlangıçta bunun Doğu İranlılar için kullanılmakla beraber, çok eskiden beri Türk topluluklarını da ifade ettiğini yazmıştır. Ona göre, "Türk" etnik adının kendisi de mezkûr "Tur" kökünden ortaya çıkmış ve Erken Orta Çağ'a gelince artık "Türkler" anlamında istifade edilmeye başlanmıştır.⁴⁷ Araştırmacıya göre, Türk / Türk etnik adının kökeninin *tur-* / *tür-* olduğu, onun Eski Türkçe çoğul eki *-k* ("lar/-ler" in mukabili) aracılığıyla *Turlar/Türler* anlamı yüklenen "Türk" adının ortaya çıktığını varsaymaktadırlar. Büyük ihtimale, belirli bir toplum adını ifade etmek için Eski Türkler *Tur-k*, İranlılar ise *Tur-ân* (ân – İrani dillerde çokluk eki) tabirlerini kullanmış olup, bunun temelinde "Türklerin yaşadığı bölge" anlamında "Turan" yer adı oluşmuştur.⁴⁸

Yukarıda da değindiğimiz üzere, "Turan" yer adının Türklere ne denli ilişkili olduğunu ve onun tam olarak hangi tarihlerde, Orta Çağ'da mı, yoksa daha eski dönemlerde mi belirdiğini, onun "Türkler ülkesi" anlamında kesin olarak hangi tarihlerde genellik kazandığını kanıtlamak için Semerkant sikkelerinin ve diğer kaynakların daha derin araştırılması gerekmektedir. Kadim dönemlerde, hatta Erken Orta Çağ'da esasen Doğu İran (yani Soğd, Baktri, Harezmi vs.) topluluklarının yaşadığı topraklar için, İranlılarca "Turan" terimi kullanılmıştır. Bunun Türklerle ilişkilendirilmesi ve "Türkistan" ile eş anlamlı kullanılmaya başlanması nispeten daha geç dönemlere, özellikle Karahanlılar dönemine denk gelmektedir ki, bu görüşlerin bir daha gözden geçirilmesini gereklidir. Nitekim "Turan" coğrafi adının sabit bir biçimde "Türklerin memleketi" anlamında kullanılmasının, İranlı düşünür Firdevsi'nin *Şah-name* (11. yüzyıl) adlı eserine borçlu olduğumuz görüşü araştırmacılar arasında bugünlerde bile yaygındır. Zamanında İraniyatçı R. Frye tarafından geliştirilen ve şimdiye kadar süre gelen görüşe göre, "gerçekten de bölgede İslam dini yayıldıktan sonra Müslüman müellifleri Türkleri kadim İranlılarla özdeşleştirmeye başlamışlar, böylece "Turan" terimi "Türkler diyarı" anlamında edebi ve tarihi eserlerde yer almaya başlamıştır".⁴⁹ Ancak bazı durumlarda sadece Firdevsi değil, diğer Müslüman yazarların da bu terimi güya çok eskiden varmış gibi algılamaları bu görüşün eksik yönlerinin bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Özellikle, Firdevsi'nin çağdaşı Ebu Reyhan Biruni'nin (973-1048), Horasan'daki Mezduran⁵⁰ adını "Merz-i Turan" olarak sunması ve sözcük olarak bu adın "Türklerin sınırı" anlamına geldiğini vurgulaması ilginçtir.⁵¹ Bazı varsayımlara göre, "Turan", "Turistan" ve "Türkistan" yer adları çeşitli dönemlerde, bazen ise bir vakitte aynı coğrafi topraklar için kullanılmıştır ki bu geleneğin başlangıcı İslam öncesi dönemlere denk gelir.⁵²

Herhalde Biruni'nin bu açıklaması, Firdevsi'nin eserinin etkisiyle değil, belki de ta o dönemde adı geçen terimin "Türkler ülkesi" anlamında geniş çapta yayılmış olmasından ileri gelmekteydi. Bunlara rağmen bu kavramı 10. yüzyılın sonlarına doğru, bilhassa Karahanlıların Maverâünnehir'de kendi egemenliklerini

⁴⁵ Lurje, *age*, s. 72, 117, 210, 235, 301.

⁴⁶ N. Sims-Williams bu konuda bizzat kendisi bize e-mail yazışmaları aracılığıyla bildirmiştir.

⁴⁷ Richard Frye, Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, Ankara 1946, s. 97-131.

⁴⁸ Richard Fray, *Naslehiye Irana*, Moskva 2002, s. 66-67; Şamsiddin Kamoliddin, *Drevneturkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Taşkent 2006, s. 11.

⁴⁹ Fray, *age*, s. 66.

⁵⁰ Burası şimdiki Türkmenistan'ın güney-batı topraklarında yer alan Serahs sıradağlarında bulunan ahali meskenidir.

⁵¹ Ebu Reyhan Biruni, "Kanonma'suda", *İzbrannnye proizvedeniya*, V. Çast I, Perevod i primeçaniya B.A. Rozenfel'da i A. Ahmedova, Taşkent 1973, s. 466.

⁵² Kamoliddin, *age*, s. 13.

sağladıkları 992-999 yılları arasına sığdırmak mantıklı gelmemektedir. Nitekim Biruni'nin kendi eserlerini yazmaya başladığı tarihlerde, yani Karahanlıların bu bölgede kendi hâkimiyetini sabit bir biçimde düzenleyemediği bir sırada Turan'ın "Türkler ülkesi" anlamını kazanıvermesi kabul edilir bir telakki değildir. Hele ki Karahanlıların Maverâünnehir topraklarını aşarak Horasan'da bulunan bir araziye, Medzuran'ı ele geçirmeleriyle burasının anlam kazandığını iddia etmek imkânsızdır. Bu olaylardan epey önce eserini yazan Ebu Abdullah el-Harezmi'nin (vef. 997), *Mefatihü'l-Ulum* (Bilimler anahtarı) adlı eserinde Biruni'nin kaydettiği bilgiyi ondan önce ve biraz farklı bir biçimde sunması bu görüşümüzü desteklemektedir: "*Ceyhun nehri'nin sahillerini İranlılar Merz-i Turan olarak adlandırdılar, yani Türklerin sınırı anlamında, ancak; Horasan ahalisi bunu Merz-i İran, yani Irak sınırı olarak adlandırdılar*".⁵³ Burada "Irak" terimi gerçek İran toprakları için kullanıldığı Orta Çağ kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu dönem Müslüman kaynaklarında "Irak-ı Arap" ve "Irak-ı Acem" gibi coğrafi terimler mevcut olup, bunlardan ikincisinin gayrı Arap ülkelerini, özellikle İran ahalisini ifade ettiği bilinmektedir.

Harezmi ve Biruni'nin Turan hakkındaki bu bilgilerini destekleyen diğer bir bilgi de, onlardan biraz sonra 11. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Horasanlı şair Esedi Tusi tarafından düzenlenen *Lugat-i Fars* (Fars dilinin açıklamalı sözlüğü) adlı eserdir. Eserde kayıtlı şu bilgilere müracaat edelim: *Turan – o doğuda yerleşmiş olup, Türkistan ve Horasan'ın bir kısmının adıdır*.⁵⁴ Diğer bir kanıt ise Orta Çağ'ın İran bedîi edebiyatında "Turan" tabirinin "Türk" etnik adıyla eşanlamlı olarak kullanılmasıdır. Örneğin, Firdevsi'nin *Şah-name*'sinde Türk hakanlarından birinin kızı olarak "Sasanî şehinşahının hanımı" sıfatıyla zikredilen kadının adı (aslında lakabı) Turanduh'tun sözcük anlamı "Turan kızı", "Turanlı kız" ve "Türk hükümdarının kızı" biçimindedir.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da bu dönemde "Turan" terimi sadece coğrafi bir terim değil, belki şahıs adı sıfatıyla da farklı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim miladi 7. yüzyılın ortalarına doğru Semerkant'a elçi gönderen komşu Çaganiyan hükümdarlığı yöneticisinin adı *twr'ntš* (Turan-Taş) Afrasiyab (Semerkant) sarayı duvar resimlerinde betimlenen Soğd yazılarında görülmektedir.⁵⁵ V.A. Livşits, bu şahıs adını İranî temelde "Battle-ax of Tūrānians" (Turanlıların cengâver baltası) olarak açıklamakta⁵⁶, diğer bilim adamları ise onu Eski Türkçe temelinde Turan-taş ("Turan – ülke / şahıs adı + "taş") biçiminde algılamaktadırlar. Nitekim bu görüşü Soğdça ve Arapça kaynaklarda görülen sonu "taş" ile biten Türkçe isimler: Altun-taş, İnel-taş vs. de onaylamaktadır.⁵⁷ İslam öncesi dönemlerde Çaganiyan'da Türk asıllı hanedanın hüküm sürdüğünü, dönemin hem Çin ve Arapça kaynakları, hem de nümizmatik bilgiler onaylamaktadır. 644 yılında bölgeden geçen Çinli seyyah Hsüan-Tsang, buranın yöneticisini Türk olarak zikreder.⁵⁸ Taberi de 710 yıllarında Saganiyan'ı *eş-Şazz* olarak kaydeder⁵⁹ ki, araştırmacıların onun Türkçe *Şad* unvanlı yönetici olduğunu ileri sürerler.⁶⁰

Bununla ilişkili diğer bir kanıt, kadimde Doğu İranî bir dil olan İslam öncesi Harezmi yazılarında ve Soğdça Mug Dağı belgelerinde şahıs adı olarak *twrk* sözcüğüne denk gelir. Bilhassa, Humbuz-tepe (Harezmi bölgesi)'nde bulunan seramik parçalarda kadim Harezmi yazısında görülen *twrk* tabirini bazı araştırmacılar "Tur, Turanlı" anlamındaki kadim Farsca *Tūra-ka etnik adıyla bağlamaya eğilimlidirler (Лившиц, Мамбетуллаев 1986: 39). Ancak, onlardan farklı olarak Soğd dili uzmanı P. Lurje, Soğdca belgelerde geçen *twrk* tabirini Türk etnik adıyla bağlar ve onun belgelerde belirli bir şahısın etnik aidiyeti ile bağlantılı bir lakap olarak geçtiğini vurgular.⁶¹ Bizce, Lurje tarafından bildirilen bu görüş gerçekleri yansıtmakta olup, bu fikir Esk' Harezmi yazısındaki bilgiler için de geçerlidir. Zaten, Harezmi ve Soğd bölgeleri yakın komşular olarak, diğer İranî dillere nazaran birbirlerine yakınlık arz etmekle beraber, ayrıca bu dönemde aynı siyasi çatı altında, Kök Türk Kağanlığı egemenliğindeki birer vaha hükümdarlıkları durumundadırlar.

"Turan" sözcüğü genel olarak Türk sahasında şahıs adı olarak da sıkça görülür. Örneğin, İrtiş Nehri havzasında (Altaylar) bulunan Eski Türkçe yazılı taş kitabede Alp Turan adı görüldüğü gibi⁶² Çin yıllıklarında

⁵³ Roik, Bahodirov, "İstoriya Vostoka v "Klyuçah nauk", *Şarkşunoslik*, № 14, Taşkent 2009, s. 114.

⁵⁴ S. I. Bayevskiy, "Geograficeskiye nazvaniya v rannih persidskih tolkovih slovaryah (XI-XV vv.)", *SNV. VNI*, Vıp. 22. Kniga 2, Moskva 1980, s. 88.

⁵⁵ Al'baum, *age*, s. 55.

⁵⁶ Vladimir Livsic, The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab. Rivista Degli Studi Orientali, Nuova Serie Vol. LXXVIII, Supple mento N 1 (2004). Ed. M. Comparetti, E. de la Vaissiere. Pisa-Roma, 2006, s. 63-64.*

⁵⁷ Lurje, *age*, s. 128,384.

⁵⁸ M.A. Shaban, Khurasan at the Time of Arab Conquest // *Iran and Islam. In memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburg 1971, s. 485.

⁵⁹ Tabari, *age*, s. 124, 400.

⁶⁰ H. A. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 10.

⁶¹ Lurje, *age*, s. 396.

⁶² I.V. Kormuşin, *Türkkiye yeniseyskiye epitafü. Teksti i issledovaniya*. M.: Nauka, 1997, s. 209.

da *Tu-jüe* (Kök Türk) hükümdarlarından birinin adı olarak *Turan Kağan (*Dulan Kehan* 都藍可汗) geçmektedir.⁶³ Önemlisi, her iki bilgi de Kök Türk Kağanlığı dönemiyle bağlantılıdır.

Kısacası, 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısında darp olunan *xwβ twrnyn* (Turan hükümdarı) veya *xwβ twrnyn x'y'n* (Turan hükümdarı Kağan) tabirlerinin bulunduğu Semerkant sikkelerinin hem barındırdığı unvanlar, hem de yansıttığı hükümdar tasvirleri onların Kök Türklere dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğunu tasdik eder. Nitekim Orta Çağ'ın erken dönemlerinde bile "Turan" ve "Türkistan" terimlerinin hemen hemen aynı anlamda kullanılmaya başladığından yola çıkılırsa, bu dönemde Kök Türk Kağanlığı'nı ifade eden tabirlerden biri olarak "Turan" sözcüğünün kullanıldığı anlaşılacaktır. Üstelik sikkelerde yer alan tabirlerin resmi anlam taşıdığına hesaba katarsak, Kök Türk kağanlarının kendi devletini "Turan" olarak da adlandırdıkları ihtimal dışı olmayacaktır. Diğer yönden ise bu sikkeler Semerkant'ın yerel yöneticilerine ait olup, "Turan" teriminin farkında olan yerel hükümdarların, kendi efendileri olan kağanlar adına sikke bastırırken bilinçli bir şekilde bu etnik ve siyasi adı ve "kağan" unvanını sikkelerde yansıtmış olabilecekleri de ihtimal dâhilindedir.

Soğd'da bastırılan sikke ve mühürlerde "kağan" ve "hatun" gibi Kök Türklere özgü unvanların görülmesinin yanı sıra, tasvirlerin de eski Türklere özgü nitelikler taşımasının birer rastlantı olmadığı aşikar olup, elde bulunan bu veriler bölgedeki Kök Türk yönetiminin epey yaygınlık kazandığını bizlere kanıtlamaktadır.

Böylece, 7. yüzyılda Semerkant'ta Kök Türk kağanları tarafından veya onların adına bastırılan, Soğdca yazılı bakır sikkelerde "Turan hükümdarı Kağan" tabirinin geçmesi, o dönemlerin tarihi gerçekleriyle örtüşmektedir. Kök Türk Kağanlığı dönemi yazıtlarından anlaşıldığı üzere Türkler kendi yaşadıkları yerlere bütüncül bir ad olarak kendi dil kurallarına göre "Türk Eli" demişlerse de, sonradan komşuları veya kendi tebaaları olan gayri Türk toplumların etkisiyle "Turan" ve "Türkistan" tabirlerini kullanmışlardır.

SONUÇ

Çalışmada yer verilen sikke ve mühürler miladi 7.-8. yüzyıllara aittir. Bu dönem Orta Asya ve civarının Kök Türk Kağanlığı'nın yönetiminde bulunduğu, Semerkant ve Pañç prensliklerinin de bu Kağanlık topraklarına dâhil olduğu bilinmektedir.

"Kağan" unvanlı Soğd (Semerkant) sikkelerinin bastırıldığı tarih, büyük ihtimalle miladi 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmektedir. "Hatun" unvanlı Soğd (Pañç) sikkeleri ise miladi 7.-8. yüzyıllar arasında darp olunmuştur. "Kağan" ve "hatun" unvanlı mühürler de, arkeolojik katmanlar aracılığıyla belirtildiği üzere İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu 7-8. yüzyıllara aittir.

Başta O. İ. Smirnova olmak üzere bir kaç arkeolog ve Sogdolog uzmanın belirttiği tarihe dayalı olarak, bizim sikkelerin ikonografisi ve yazım özelliklerini (paleografisi) göz önünde bulundurarak ulaşılan kanıtlar bu şekildedir. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çaç (Taşkent) ve Fergana'da Batı Kök Türk kağanları tarafından bastırılan sikke çeşitleri de tam olarak bu tarihlere uymaktadır (Çaç'ta – 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı; Fergana'da – 7. yüzyılın ilk çeyreği – 650'li yıllar).

Semerkant sikkelerine ikonografik yönden pek yakınlık gösteren Çaç ve Buhara'nın yerli yönetici hanedanlarına ait sikkelerin 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısına denk gelmesinin yanı sıra Semerkant damgasının daha eski biçiminde olması da bu görüşü desteklemektedir. Bununla birlikte, Çin yıllıklarında Semerkant'la ilişkili olarak söylenen tarihi olaylar da bu tarihleri işaret etmektedir.

Küçük bir ihtimal ise, bu sikkeler ve mühürlerin 8. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu akla getirmektedir. Yani 700-740 yılları arasında hem Batı ve Doğu Kök Türklerinin, hem de Türgişlerin baş yöneticileri Soğd'da bizzat buldukları yıllarda, buranın yerli yöneticileri, efendilerinin adına sikke bastırılmış, mühür kullanılmış olabilirler. Ancak bu görüş diğerlerine nazaran daha zayıftır.

"Kağan" unvanlı ve onlarla aynı gruba dâhil Semerkant sikkelerinin ikonografisinin (hükümdar tasvirinin saç, yüz ve göz biçimleri) İslam öncesi dönemlerin Eski Türk ve Soğd geleneklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı sikke çeşitlerinde hükümdar biraz çekik gözlü, daha geniş yuvarlak yüzlü ve saçları omuzuna kadar uzatılmış biçimde, bazı (anepigafik) sikkelerde ise saçları örgülü biçimde betimlenmiştir. Bu tarzıyla onlar Eski Türkleri andırıyorsa da, diğer çeşitlerinde bu yönlerden biraz farklı biçimde betimlenmiş olarak Soğdularını andırmaktadır. Burada Semerkant da dâhil Soğd bölgesinin Erken Orta Çağ'a özgü durumu, yani sosyal ve kültürel hayatta adı geçen etnoslar arasında geçen sıkı kaynaşmasına, "Türk-Soğd sembiyozu"na öncülük etmesi söz konusudur. "Hatun" unvanlı sikke ve mühürlerde bulunan tasvirler ise daha çok Eski Türklere özgü arz

⁶³ Biçurin, *age*, s. 239-242; Vaissiere, *age*, s. 453; Hayrettin Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1 (Haziran 2016), Ankara, s. 60.

etmekte, özellikle üç dilimli baş giysisi taşıyan kadın tasviri birçok yönleriyle Eski Türk inançlarına uygunluk sağlamaktadır.

Sikkelerde görülen *twrnyn* sözcüğü, büyük ihtimalle *twrn* “Turan” ve Soğdca aitlik eki *-yn*’dan oluşmakta (sözcük anlamı “Turan’a ait, Turan’ın”) *xwβ* ve *x’γ’n* sözcükleriyle birlikte “Turan’ın hükümdarı kağan”ı ifade etmektedir. Burada Turan, büyük ihtimalle coğrafi ve etnik siyasi yönden “Türkler devleti” anlamındadır ve “Türkistan” terimi gibi Kök Türk Kağanlığı’nı kastetmektedir. Bu algılama, Ermeni, Fars, Soğd gibi Kök Türklerle komşu veya iç içe yaşayan yabancı toplumların Kök Türk Kağanlığı topraklarını bazen “Türkistan” / “Turan” olarak adlandırdıklarından ileri gelmektedir. Diğer bir varsayım ise Semerkant’ın yerel hanedanının da kendi ülkelerini “Turan” olarak algıladıkları ve bunu kendi sikkelerinde yansıttıklarıdır. Kök Türkler bölgeyi himayelerine alınca bu geleneği benimsemişlerdir ancak bu ihtimal düşük bir görüştür. Çünkü “Turan” yer adının bulunduğu sikkelerin ikonografisi (Eski Türk tipi) ve bulundurduğu unvanı (Kağan) bu tür sikkelerin dolaylı veya doğrudan olarak Kök Türk Kağanlığı’yla bağlantılı olduğunu ima etmektedir. Semerkant’ın Soğd asıllı yöneticileri tarafından bastırılan diğer sikke çeşitlerinde böyle bir durum (ikonografi ve unvan) söz konusu değildir. Yeni bulunan “kağan” ve “hatun” unvanlı mühürler ise Soğd (Semerkant ve Pañç)’ta darp olunan sikkelerin birer rastlantı olmadığını, aksine Kök Türk kağanlarının Soğd ve civarının yönetimiyle çok yakından ilgilendiğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, Aşraf (1992). “Nega Turon deb ataladi?”, *Turon*, Taşkent.
- AL'BAUM, Lazar Nikolayeviç (1975). *Jivopis' Afrasiaba*, Taşkent.
- ARZHANTSEVA Irina, INEVATKINA Olga. (2006). “Afrasiab wall-paintings revisited: new discovered twenty-five years old”, *Royal Naurüz in Samarkand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab*. A cura di M. Comparetti, E. de la Vaissière. Pisa – Roma,– Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII., pp. 185–211.
- BABAYAR, Gaybullah (2017). “‘Kağan’ Ünvanlı İslam Öncesi Semerkant Sikkelerinin Yeni Çeşitleri”, *Old Turkic Values – 2017*. Information package of the International Research and Practical conference, May 18-19, Astana 2017, pp. 38-51.
- BABAYAR, Gaybullah (2017). “Soğdça Yazılı ‘Türk-Kağan’ Ünvanlı Batı Kök Türk Sikkeleri Üzerine”, *Kerkük Çok Irak Değil: Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, Ankara. ss. 615-635.
- BABAYAROV Gaybulla (2007). *Drevneturkskiye monetü Çaçskovo oazisa* (VI–VIII vv.), Taşkent.
- BABAYAROV, Gabdulla, Andrey Kubatin, (2010). “K novomu çiteniyu i interpretatsii legend na nekotorih doislamskih monetah Samarkandskovo Sogda”, *Tarih tafakkuri*, «Barkamol avlod» yiliga bagışlangan Respublika tarihçi olimlarining ilmiy işler toplami. Mas'ul muharrir va tuzuvçi: Ş. H. Vohidov. Buhara. ss. 22-32.
- BABAYAROV, Gaybullah, Andrey Kubatin. (2012). “Doislamskiye monetü Sogda: noviyе çteniya i interpretatsiyi legend / Özbekistan tarihinin dolzarb muammolari yoş tadjikotçilar talkinida”, *Yaş Alimler Respublika Konferentsiyası 2012*, Semerkand: ÖZR FA Arheologiya İnstitutı, ss. 11-23.
- BABAYAROV, Gaybulla (2006). Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis), *Ērān ud Anērān*. Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday. Venezia. pp. 71-73.
- BABAYAROV, Gaybulla, Andrey Kubatin (2007). “K monetam çaçskih praviteley teginov”, *O'zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, № 35. Semerkand.
- BAHODIROV, Roik, (2009). Istoriya Vostoka v “Klyuçah nauk”, *Şarkşunoslik*, № 14, Taşkent.
- BARATOVA, Larisa (2005). Vizantiysko-sogdiysko-tyurkskiy simbioz na monetah Sredney Azii // *Second International Congress on Turkic Civilization*, Bishkek, October 4-6, Bişkek 2004, ss. 415-422.
- BARATOVA, Larisa, LIVŞITS, Vladimir (2002). “O sogdiyskoy nadçekanah na Sasanidskih monetah i podrazhaniyah im”, *Kul'turnoye nasledii Sredney Azii*, Taşkent, ss. 21-26.
- BAYEVSKIY, S. I. (1980). “Geografiçeskiye nazvaniya v rannih persidskih tolkovih slovaryah (XI–XV vv.)” *SNV. VNV*, Vıp. 22. Kniga 2. Moskva.
- BERDIMURADOV, A., Bogomolov G., Takao U., Begmatov A. (2016), “Bullı s buddiyskim sujetom s gorodişa Kafirkala”, *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13). ss. 51-60.
- BERUNIY, Abu Rayhan (1973). *Kanon Ma'suda*, İzbranniye proizvedeniya. V. Çast I. Pervod i primeçaniya B.A. Rozenfel'da i A. Ahmedova. Taşkent.
- BIÇURIN, Nikolay (1950). *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*. T. I., Nauka, Moskva-Leningrad.
- BO Bi, SIMS-WILLIAMS, Nicolas (2015). “Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments”, *Journal of the American Oriental Society* (135.2), pp. 261-282.
- BOBOYÖROV, Gaybulla (2004). İlk urta asr manbalarida ‘Turkiston’ Atamasi”, *«Uzbek halqining kelib çikişi, ilmiy-metodologik yöndoşuvlar, etno-genetik va etnik tarih» mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy seminar materiallari*, Taşkent, pp. 40-43.
- CDGM II (1962). *Sogdiyskiye dokumentı s gori Mug*. Çteniyе, Pervod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridiceskiye dokumentı i pis'ma / Çteniyе, pervod i kommentarii V.A. Livşitsa, Moskva.

- CHAVANNES, Eduard (1903). "Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux", *Сборник трудов Орхонской экспедиции*. Вып. 6. Санкт-Петербург.
- CHAVANNES, Eduard (2007). *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç. Selenge yay., İstanbul.
- ERKOÇ, Hayrettin (2016). "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, Ankara, ss. 43-72.
- FRAY, Richard (2002). *Naslediye İrana*, Moskva.
- FRYE Richard, SAYILI Aydın (1946). "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, Ankara.
- GIBB H. A. (1930). *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı. İstanbul.
- GÖMEÇ, Saaddettin (1997). *Kök Türk Tarihi*, Ankara.
- GRENET, Frantz, VAISSIERE, Etienne de la. (2002). "The last days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura, pp. 155-196.
- GRENET F. Les «Huns» dans les documents Sogdiens du mont Mugh (aves un Appendice par N. Sims-Williams), *StIr*, 7. Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard. – Paris 1989, pp. 165-184.
- HİRANO Sh., "Some Novel Pre-Islamic coins from Central Asia", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, N. 226, London 2016, pp. 11-15.
- KAMALİDDİNOV, Şamsiddin, MUHAMMEDOV, Uluğbek (1997). Novıye dannıye po istorii Sredney Azii v epohu arabskih zavoyevaniy // *Uzbekistonda ijtimoiy fanlar*. № 3-4. Taşkent. S. 89-94.
- KAMOLİDDİN, Şamsiddin (2006). *Drevneturkskaya toponimiya v Sredney Azii*. Taşkent.
- KORMUŞIN (1997) – Kormuşin I.V. Turkskiye yeniseyskiye epitafii. Tekstı i issledovaniya. M.: Nauka, 1997.
- KUZMİN-YUMANADİ Y., KULESHOV P. V. (2002). Hazarlar // *TÜRKLER*, 1. Ankara. S. 466.
- İSHAKOV, M. *Tsentrāl'naya Aziya v Sisteme Mirovoy Pis'mennoy Kul'turi*, (Drevnost i rannee siretnevekove).- Taşkent 2008.
- LIVSIC, Vladimir (2006). The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. Rivista Degli Studi Orientali, Nuova Serie Vol. LXXVIII, Supple mento N. 1 (2004). Ed. M. Comparetti, E. de la Vaissiere. Pisa-Roma.
- LİVŞİTS, Vladimir (2008). *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semireç'ya*, Sankt-Peterburg.
- LİVŞİTS, Vladimir, Mambetullayev Muhamedjan (1986). "Ostrak iz Humbuz-tepe", *Pamyatniki istorii i literatury Vostoka*, Moskva.
- LİVŞİTS, Vladimir (1981). "Sogdiyski yazık / Osnovı iranskovo yazıkoznaniya", *Sredneiranskiye yazıki*, Moskva.
- LURJE, Pavel (2010). *Personal Names in Sogdian Texts*, *Iranisches Personennamenbuch*. Band II. Mitteliranische Personennamen. № 8., Vien.
- MANNONOV, Bahridin. (1998). "Turkiston va Markaziy Osijo", *Mulokot*, № 2, Taşkent.
- MASSON, Mihail (1951). "K voprosu o vzaimootnoşeniyah Vizantii i Sredney Azii po dannım numizmatiki", *Trudi SAGU*, vyp. 23. Taşkent, ss. 91-104.
- MODE, Markus (2006). Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // *Royal Nauruz in Samarqand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. RSO, NS 78, Supplemento 1. – Pisa / Roma, pp. 107-128.
- RTVELADZE, Eduard (1998). "Monetı na Velikom Şelkovom puti", *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, III. Taşkent, ss. 5-17.

Sugd Tilidagi Manbalar. Sözbashi, Tarjima va İzahlar Mual. M. İshokov, F. Boboerov, A. Kubatin/ Uzbekiston Tarihi. Hrestomatiya. 2-Jilt, 1- Kitob. Mas'ul Muhar. A. Ahmedov, O. Buriev. Taşkent: Fan 2014, pp.81-84.

SHABAN, M. A. (1971). "Khurasan at the Time of Arab Conquest", *Iran and Islam, In memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburg.

SKAFF, K. J., "Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries", *Turks*, Ankara 2002., Vol. 2, pp. 364-372.

SIMS-WILLIAMS, Nicolas. (1989). "Sogdian", *Compendium linguarum Iranicarum*, hrsg. Von Rüdiger Schmitt. Wiesbaden: Reichert.

SMİRNOVA, Olga (1981). *Svodny katalog sogdiyskih monet. Bronza*, Nauka, Moskva.

SULEYMANOV, Rustam (2000). *Drevniy Nahşab*. Taşkent: Fan.

TABARİ (1987). *İstoriya at-Tabari*. Perevod s arabskovo V. Belyayeva. Taşkent.

TAŞAĞIL, Ahmet (1995). *Gök-Türkler*, TTK, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (1999). *Gök-Türkler*, C. II, TTK, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2003). *Gök-Türkler*, C. I, 2. Baskı. TTK, Ankara.

TEKİN, Tekin (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul.

Levha I. "Kağan" unvanlı İslam öncesi Semerkant sikkeleri

Levha II. İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden örnekler
(Soğd? - 1, Buhara - 2, Nahşep - 3, Ustuşana - 4, Çaç - 5-6)

Levha III. Çağ'ta darb olunan bazı Batı Köktürk Kağanlığı sikkeleri (1-2); Çağ Teginleri (3-4); Semerkant'ın "Kağan" unvanlı sikkesi (5), Fergana Aşina hanedanının sikkesi (6)

1

Grup I. 1. tip

2

1

2

3

4

Grup I. 2. tip

1

2

3

4

Grup I. 3. tip

1

Grup I. 4. tip

2

Levha IV. Semerkant bölgesinin İslam öncesi Eski Türk sikkeleri (Grup I)

1

2

3

4

5

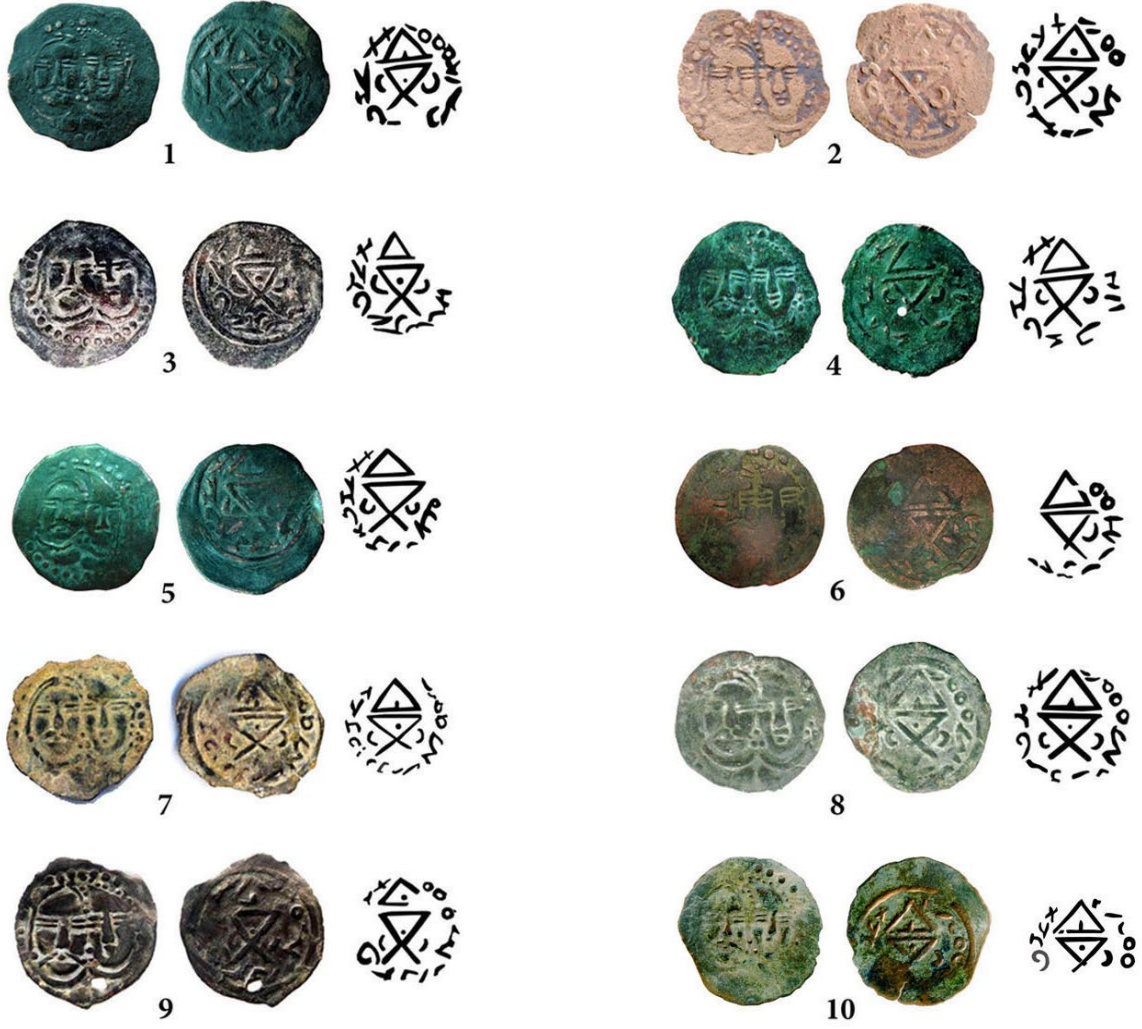

6

n	'	γ	'	x	n	y	n	r	w	t	β	w	γ	
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	1
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	2
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	3
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	4
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	5
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	6

Levha VI. “Turan Hükümdarı Kağan” unvanlı Semerkant sikkelerinin yazı çizimlerinden örnekler

Y	'	R	M	h	n	w	t	t	'	x	n	n	y	c	n	p	
3	2	1	+		-	o	o	o	o	u	u	u	u		-	o	1
3	2	y	x	-	-	o	o		o	u	u	u	u	u	.	o	2
2	2	7	+							u	u	u	u	u	.	o	3
3	2	1	+							u	u	u	u	u		o	4
3	2	y	+					o	o	u	u	u	u	u		o	5
							o	o	o	u	u	u	u	u	.	o	6
3	2	7			-	-	o	o	o	u	u	u	u	u	.	o	7
3	o	7	+	-	-	o	o	o	o	u	u	u	u	u	.	o	8
		7	+			o	o	o	o	u	u	u	u	u		o	9
3	2	7	.	7	-	u	o	o							.	o	10

Levha VII. "Hatun" unvanlı Soğd (Panç) sikkelerinin yazı çizimlerinden örnekler

Levha VIII. Batı Köktürk sikkelerinde görülen hükümdar (Yabgu / Kağan) ile üç dilimli baş giysisi taşıyan Hatun tasvirleri (8-12) Yedisu, Altay, Moğolistan buluntularındaki tasvirlerle (1-7) yakın benzerliklere sahip.

Sikkelerde yer alan bağdaş kurarak tahta oturmuş veya atlı hükümdarın el işaretleri (jest) (16-20) Kuzey-Batı Çin'de (An-Jia, Miho) bulunan Köktürk-Soğd ileri gelenleri tasvirlerinde de (13-15) görülmektedir (resimlerin orijinal ölçemleri farklıdır).

